

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

MINORITIES MERCHANT IN RUMELI IN THE 17th–18th CENTURIES*

SVETLANA IVANOVA

In 1761 in a *berat* of a tax farmer of the income from tobacco merchants from Rumeli – Muslim or non-Muslim, *raya* and *askeri*-officials in “state trade”, were defined as follows: “selling tobacco *tücar taifesi* either from janissaries or from the other *askeri* and from *bazergân taifesi*”.¹ Thus we meet with the affiliation of the Ottoman trade class (*bazergân* or *tücar*), with the basic elements of the social structure of the Ottoman Empire (*askeri* and *reaya*). However, the sources of that time as well as historiography agree on one additional particularity fact that it was the representatives of ethno-confessional groups – minorities for the region given (Armenian, Greek, Jewish as well as Latin and Dubrovnikan) who had a special place among the merchants in Rumeli. They had some characteristics that were typical for the social positions in the range *zimmi* – *müstemin*.² They operated in a network together with their compatriots

* This research is part of my project developed with the kind financial support by the Research Support Scheme program of the Open Society for which I am very grateful. The text was drafted almost 10 years ago and I present the material in its original form. Meanwhile I was able to publish: *Иванова, Св.* Арменци и аджем туджаари (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в. – *Bulg. Hist. Rev. (BHR). Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva. 2006, 1–2; Ivanova, Sv.* Minorities All Around – and Merchants All Around (towards the Social Status of the Merchant Estate in Ottoman Overland Trade in the Balkans, 17th – 18th c.). – In: *Europe’s Economic Relations with the Islamic World 13th – 18th Centuries. A cura di Simonetta Covaciocchi. Serie II – Atti delle “Settimane di Studi” e altri Convegni. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” Prato. La Monnier, 2007; Иванова, Св.* Статус на гърците търговци Румелия през XVII–XVIII в. – ВЪВ: *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова. С., 2011.*

¹ OrO (Oriental deptment of National Library, Sofia), S4, p. 12, doc. I.

² I am focused on “ethno-cultural minorities”, i.e. groups that differ from the majority of

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

МАЛЦИНСТВА – ТЪРГОВЦИ В РУМЕЛИЯ ПРЕЗ XVII–XVIII ВЕК*

СВЕТЛАНА ИВАНОВА

В берат от 1761 г. на откупчик на приход от тютюна търговците в Румелия – мюсюлмани и немюсюлмани, рая и аскери-чиновници в „държавната търговия“ са представени така: „продаващи тютюн *tücar taifesi* било от еничарите, било от другите *askeri* и от *bazergân taifesi*”¹. Така се срещаме с афилиацията на османското търговско съсловие (*bazergân* или *tücar*) с базисните елементи на социалната структура на Османската империя (*аскери* или *рая*). Изворите от епохата както и историографията обаче са единодушни за една допълнителна специфика на това съсловие – особеното място сред търгуващите в Румелия на представители на етно-конфесионални групи – малцинства за разглеждания регион (арменци, гърци, евреи, както и латини или

* Това изследване е част от проекта ми, разработван с финансовата помощ на програмата Research Support Scheme към Института „Отворено общество“, за което благодаря. Текстът беше подготвен преди окло 10 години и представям материала в оригиналния му вид. Междувременно имах възможност да публикувам: *Иванова, Св.* Арменци и аджем гуджаари (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в. – *Bulg. Hist. Rev.* (BHR). *Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva*. 2006, 1–2; *Ivanova, Sv.* Minorities All Around – and Merchants All Around (towards the Social Status of the Merchant Estate in Ottoman Overland Trade in the Balkans, 17th – 18th c.). – In: *Europe's Economic Relations with the Islamic World 13th – 18th Centuries*. A cura di Simonetta Covaciovchi. Serie II – Atti delle „Settimane di Studi“ e altri Convegni. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini“ Prato. La Monnier, 2007; *Иванова, Св.* Статус на гърците търговци Румелия през XVII–XVIII в. – Във: *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи*. Сборник в чест на проф. Надя Данова. С., 2011.

¹ Ориенталски отдел (ОрО) на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), S4, с. 12, док. I.

living abroad, which is the precondition` for their significant presence both in local and international trade. In my attempt to reconstruct the real status of these “foreigners of the Islam”, as they were called by F. Braudel, I call such subjects of the sultan “own foreigners of the Empire”.³

It seems that T. Stojanovic, R. Mantran and F. Braudel have said everything about the Orthodox, Jewish or Armenian merchants in Rumeli. Moreover, there are a large number of research works on Dubrovnik, on Ottoman-European trading relationships.⁴ However, this historiography presents the summarized image of social characters in the Empire. Thus we do not find there much information about the trade on today’s Bulgarian territory, and the majority of Bulgarian research works are not based on Ottoman sources.⁵

The historiography picture emphasizes the importance of regional researches, which is the starting point of my paper: **on the basis of mainly Ottoman sicil documents of the central part of Rumeli in the 17th–18th centuries to add new details to the SOCIAL PORTRAIT of merchants in the Ottoman Empire who originated from ethno-religious minorities, or “minority” merchants.**

modern Bulgaria, who live here from the pre-Industrial age. Their existence creates and maintains a vertical division of the Ottoman society of the pillar groups with an identical status, a status differing them from the Muslims. Islamic social practice requires a division of the society into Muslims and non-Muslims. The latter have a specific legal and social status “*zimma*”, defined as a system of guarantees for the individuals, their property and confession of their religion, but they are valid under certain restrictions in those areas. Compliance with this status in the Ottoman state led to breakdown of the population, based on ethno-confessional principles – groups of Armenians, Jews, Vlachs, Greeks, Gypsies, various Muslim groups, Catholics, etc. The Ottoman Empire used those separate groups to manage their subjects, i.e. to collect taxes and to ensure lawful behavior. On the other hand, ethno-confessional communities meet the religious, social, cultural, psychological and economic needs of its members.

Müstemin were non-Muslims, subjects of various countries with which the Ottomans had signed contracts (capitulations or *ahdnames*), enabling them to reside within the Muslim state, not as its subjects, and to engage in merchant business. – see: *Иванова, Св.* Преди да се роди българският милет. – Във: Държава и Църква – Църква и държава в българската история. Сб. по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С., 2006.

³ *Ivanova, Sv.* The Empire’s “Own” Foreigners: Armenians and Acem Tüccar in Rumeli in the 17th and 18th Centuries. – In: The Ottoman Cpitulations: text and Context. Ed. *K. Fleet and M. van den Boogert.* Oriente Moderno, Vol. 22 (83), n.s., 3–2003.

⁴ *Stojanovic, T.* The Conquering Balkan Orthodox Merchants. – Journal of Economic History, Vol. 20, 1960; p. 2, *Martran, R.* Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the 16th and 17th Centuries. – In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire. Ed. *B. Braude and B. Lewis.* Vol. 1, New York – London, 1982, p. 134; *Braudael, F.* Les structures du quotidien: le possible at l’impossible. Paris, 1979; A Social and Economic History of Ottoman Empire. 1300–1914. Ed. *H. Inalcik.* Cambridge, 1996.

⁵ *Митев, Пл.* Търговията в българските земи през XVIII в. София, 1989. Дис.; Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. *В. Паскалева.* С., 1978; *Панова, Сн.* Българските търговци през XVII век. С., 1980; *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI–XVII столетия. С., 1930; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарския пазар през XVIII в. С., 1997.

дубровничани). Те притежават характеристики, присъщи на социалните ста-
тус в диапазона *zimmi – müstemini*², действат в мрежа заедно с живеещите
зад граница свои съплеменници, което предпоставя значимото им присъст-
вие в регионалната и международната търговия. Опитвайки се да реконстру-
ирам реалния статус на „чужденците на исляма“, както ги нарича Ф. Бродел,
наричам тези поданици на султана „own foreigners of the Empire“³.

Като че ли Т. Стоянович, Р. Мантран, Ф. Бродел са казали всичко за
православните, еврейските или арменските търговци в Румелия, множество
са изследванията за Дубровник, за османо-европейските търговски отноше-
ния⁴. Тази историография обаче представя обобщения образ на социалните
персонажи в империята и естествено в нея не откриваме много за търгови-
ята конкретно в днешните български земи, а мнозинството от българските
изследвания не са базирани на османски извори⁵.

Историографската картина подчертава значението на регионалните
изследвания, което е и отправната точка на моето изложение: **на базата**

² Фокусирам се върху „етнокултурните малцинства“, т.е. групи, които се различават от
мнозинството в съвременна България, които живеят тук от доиндустриалната епоха. Същест-
вуването им създава и поддържа вертикално деление на османското общество на пилярни
групи с идентичен статус, различаващ ги от мюсюлманите. Ислямската социална практика
изисква разделение на обществото на мюсюлмани и немюсюлмани. Последните имат спе-
цифичен легален и социален статус „*zimmi*“, дефиниран като система от гаранции за инди-
видите, собствеността и изповядване на религията, които обаче са валидни при спазване на
определени рестрикции в същите сфери. Спазването на този статут в османската държава
води до разделение на населението, базирано на етноконфесионални принципи – арменци, ев-
реи, власи, гърци, цигани, различни мюсюлмански групи, католици и пр. Османската държава
използва така обособените групи, за да управлява поданиците си, т.е. да събира данъците
си и да осигури легалното им поведение. От друга страна, етно-конфесионалните общности
удовлетворяват религиозните, социалните, културните, психологическите и икономическите
нужди на своите членове.

Мюстемин са немюсюлмани, поданици на различни държави, с които османците са по-
дписали договори (*капитулации* или *ахднамета*), даващи им възможност да пребивават в пре-
делите на мюсюлманската държава, без да са нейни поданици, и да се занимават с търговска
дейност – вж. *Иванова, Св.* Преди да се роди българският милет. – Във: Държава и Църква –
Църква и държава в българската история. Сб. по случай 135-годишнината от учредяването на
Българската екзархия. С., 2006, 134–184.

³ *Ivanova, Sv.* The Empire's „own“ foreigners: Armenians and acem tüccar in Rumeli in the
17th and 18th centuries. – In: The Ottoman Capitulations: text and Context. Ed. *K. Fleet and M. van
den Boogert*. Oriente Moderno, Vol. 22 (83), n.s., 3–2003.

⁴ *Stojanovic, T.* The Conquering Balkan Orthodox Merchants. – Journal of Economic History,
Vol. 20, 1960, p. 2; *Martran, R.* Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the 16th
and 17th Centuries. – In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire. Ed. *B. Braude and B. Lewis*.
Vol. 1, New York – London, 1982, p. 134; *Бродель, Ф.* Игры обмена. Материалная цивилизация,
экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 2. Москва, 1988; *A Social and Economic History of
Ottoman Empire. 1300–1914.* Ed. *H. Inalcik*. Cambridge, 1996.

⁵ *Митев, Пл.* Търговията в българските земи през XVIII в. София, 1989. Дис.; Из исто-
рията на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. *В. Паскалева*. С., 1978; *Панова,
Сн.* Българските търговци през XVII век. С., 1980; *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки между
Дубровник и българските земи през XVI–XVII столетия. С., 1930; *Маслев, Ст.* Търговията
между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991; *Бур-Марковска, М.* Бал-
каните и унгарския пазар през XVIII в. С., 1997.

1. The investigated region and its economic characteristic in the 16th–18th centuries

The investigation is concentrated on the territories that are today comprised by the borders of Bulgaria: between the Black Sea and Kalotina, between the River Danube and the southern sides of the Rhodopes. These territories I also call central part of Rumeli. In late Middle Ages they were distinctly rural, with weak urbanization and badly developed town economy.⁶ The overstock – agricultural raw materials mainly – was exported by trade, especially by “state trade”, from central Rumeli as well as from the centers located on the periphery or out of the region. It seems that trade was particularly active on the north-south vertical with main debouchments in the south – the Aegean ones, and in the north – the Danube ports. The Black Sea ports were rather transit points. Big oriental trade of luxury goods and spices to Western Europe was not in transit through Bulgarian territories, but it was in transit towards Transylvania, Wallachia, Moldova and from there – to Central Europe, Poland and Russia.⁷ Together with the necessity to provide goods for local consumers in Rumeli this direction in trade maintained the thin capillaries of the Silk Road across the Balkans. Since the 17th century relatively bigger quantities of agricultural produce and manufactured goods from this region had been sold in the north, where international trade by land was slowly developing on a small scale. It was performed by members of minority groups that acted in networks on Ottoman territory and on the territories of Ottoman economic contractors. Bulgarian merchant class was established slowly and under a foreign flag, while the Muslims from the central part of Rumeli were largely bound in the “state trade”.⁸ The leadership position of the Muslims-askeri in this sphere is immediately visible, but actually the Muslims are majority at all levels of the internal trade and their involvement in the international contacts in the region is significant too.

2. The sources

The sources of the research are exclusively Ottoman ones. *Tapu tahrir* and *cizye* registers have been used, and mostly “text” documents of the *sicil* and of

⁶ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите. С., 1999, 16–58; Hupchick, D. The Bulgarians in the 17th c. Slavic Orthodox Society and culture under Ottoman Rule. Jefferson-North Carolina – London, 1993, 18, 38–39, which quotes: Тодоров, Н. Балканският град. С., 1972 и Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989 – In the Bulgarian lands the town dwellers constituted only 4% and the Bulgarian Slavs were mainly involved in the agriculture.

⁷ Митев, Пл. Op. cit.; Murphey, R. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Centuries. – The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380 – 1699). Ed. E. Zachariadou. Rethymnon, 1996; Панова, Сн. Сведения в Държавните архив на гр. Клуж за търговията между българските земи и Трансилвания през XVII в. – Изв. на държ. архиви (ИДА), 32, 1976, с. 165.

⁸ Гандев, Хр. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. – Във: Гандев, Хр. Проблеми на Българското възрождане. С., 1976; Панова, Сн. Българските търговци...; Stojanovic, T. Op. cit., p. 281; Tabak, F. Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire. The Fertile During the Long 19th Century. – Review, Vol. XI, 2, 1988, 179–182.

главно на османска сиджилова документация от централните части на Румелия от XVII–XVIII в. да се добавят нови подробности към СОЦИАЛНИЯ ПОРТРЕТ на търговеца в Османската империя от етно-религиозните „малцинства“, или „малцинствения“ търговец.

1. Изследваният район и неговата стопанско-икономическа характеристика през XVI–XVIII в.

Изследването е съсредоточено върху териториите, включени днес в границите на България: между Черно море и Калотина, между р. Дунав и южните склонове на Родопите, които наричам още централна част на Румелия. В Късното средновековие те са представлявали подчертано аграрен регион, със слаби урбанизация и развитие на градската икономика⁶. Стоковите излишъци – главно селскостопански суровини – се изкарват от Централна Румелия чрез търговия, и особено посредством „държавна търговия“, и през центрове, разположени по периферията и извън този регион. Изглежда особено активен е стоковият обмен по вертикалата север – юг с основни дебушета на юг егейските, а на север – дунавските пристанища, докато черноморските са по-скоро транзитни пунктове. Голямата ориенталска търговия с луксозни стоки и подправки към Западна Европа не транзитира през българските територии, но те са транзитни по направление към Трансилвания, Влашко, Молдова, а чрез тях към Централна Европа, Полша и Русия⁷. Заедно с необходимостта да се осигури стока за местния консуматор в Румелия това направление в търговията поддържа тънките капилляри на Пътя на коприната през Балканите. От XVII в. сравнително по-големи количества селскостопанска продукция и манифактура от този регион се реализират на север, където бавно се налага и дребна международна търговия, осъществявана от представители на малцинства, които действат в мрежи на османска територия и на териториите на османските стопански контрагенти. Българското търговско съсловие се заражда бавно и под чужд флаг, а мюсюлманите от централните части на Румелия в голяма степен са обвързани с „държавната търговия“⁸.

⁶ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите. С., 1999, 16–58; Hupchick, D. The Bulgarians in the 17th c. Slavic Orthodox Society and culture under Ottoman Rule. Jefferson-North Carolina – London, 1993, p. 18, 38 – 39, който цитира: Тодоров, Н. Балканският град. С., 1972 и Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989 – в българските земи градското население е едва 4%, а българите славяни са ангажирани главно с аграрна дейност.

⁷ Митев, Пл. Цит. съч.; Murphey, R. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Centuries. – The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380 – 1699). Ed. E. Zachariadou. Rethymnon, 1996; Панова, Сн. Сведения в Държавните архив на гр. Клуж за търговията между българските земи и Трансилвания през XVII в. – Изв. на държ. архиви (ИДА), 32, 1976, с. 165.

⁸ Гандев, Хр. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. – Във: Гандев, Хр. Проблеми на Българското възрождане. С., 1976; Панова, Сн. Българските търговци...; Stojanovic, T. Цит. съч., с. 281; Tabak, F. Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire. The Fertile During the Long 19th Century. – Review, Vol. XI, 2, 1988, 179–182.

the archival collections of the Oriental department of the National Library “St. St. Cyril and Methodius”.

In the studied *sicils* the palette of the treated trade problems seems poor. A fragment of a *sicil* from Sofia S149 of years 1682/3, for example, contains only records of *kadi* cases – 316, of which only two can be related directly to commercial relationships. In a *sicil* from Rouse R1 of years 1657/8 there are 217 documents of central authorities and the local *kadi*, two of which were used in evidence of big loans and might be related to our problem. In two *sicils* from Hadjioglu Pazardzhik of 1739/40 and 1787/91 there are, respectively, 238 documents, 109 of which are on private legal problems, and other 407 documents, 165 of which are sultan ones. Most of the documents are connected with state supplies, and private trade is presented by only two investigations of a disappeared merchant and a disappeared *celeb*.⁹ Doing business deals in court; registering trade companies and legal settling of trade problems were not frequent. For example, in one of the documents a resident of Constantinople – Ishak son of Kordol, *yahudi*, and a resident of Sofia – Aron son of Abraham, *yahudi*, declared in the court of Sofia that for two years they had had a trade company in which each one of them had participated with one half of the capital (*sermaye*) in order to trade with Venice. At that moment they shared the profit, and none of them owed money to his partner; year 1618.¹⁰ What predominate are examples of breaking such trade companies – either due to disloyalty, or due to a partner’s death. In Sofia on 24 February 1684 reconciliation (*sulh*) was registered between Samuil son of Jasaf, a Jew from Istanbul *cemaat*, and Rabie *hatun*, wife of the dead Ramazan Yazıcı from Karagoz bey *mahalle* in Sofia. The 305-*guruş* debt of the deceased person Samuil is liquidated for 55 *guruşes*.¹¹

However, it seems that cases of robberies and murders of merchants, referred to the Sublime Porte or the *vali/sancakbeği divan*, are found in *kadi* books from the relevant territories more often than cases that are directly related to trade problems. By the way, in the *sicils* there are a great number of documents connected with “state trade” in the Ottoman Empire, but this is not the subject matter of this research.

“Minorities” – *zimmi* – in Rumeli had the possibility to maintain autonomous courts that dealt with trade problems as well. This is quite well reflected on by Dubrovnican documents.¹² The rabbi controlled, arbitrated the trade activities

⁹ Димитров, Стр. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. С., 1981, с. 193, 43, 184.

¹⁰ OrO, S 308, p. 2, doc. I.

¹¹ OrO, S149, fol. 7-a, doc. IV.

¹² Стисаревска, Й. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество XV–XVI в. – Истр. прегл. (ИПр), 1973, № 2; *eadem*. Права на дубровничаните в българските земи под османска власт XV–XVI в. – ИПр, 1975, № 4, 33–34; *eadem*. По въпроса за наследствените права на дубровничаните в българските земи през XV в. – ИДА, 64, 1992, 296–299; *eadem*. Дубровнишката колония в София през XV–XVI в. според новооткрити документи. – Във: Из историята на търговията..., с. 13; *eadem*. За вноса и пласмента на италианска манифактура в българските земи от 80-те години на XV до 30-те години на XVI в. според дубровнишки извори. – ИДА, 51, 1986, с. 293, 311; *Spisarevska, I. De l’activite` des associations*

2. Изворите

Изворите на изследването са изключително османски. Привлечени са тапу-тахрир и джизие регистри, но най-вече „текстови“ документи от сиджилите и от архивните колекции на Ориенталския отдел на НБКМ.

В разглежданите сиджили палитрата от третираните търговски проблеми е бедна. Фрагмент от софийски сиджил S149 от 1682/3 г. например включва само протоколи на кадийски дела – 316, от които едва два могат да се отнесат пряко към търговски отношения. В сиджил от гр. Русе R1 от 1657/8 г. има 217 документа на централната власт или на местния кадия, от които два са за големи заеми и евентуално биха могли да се свържат с нашия проблем. В два сиджила от Хаджиоглу Пазарджик от 1739/40 и 1787/91 г. фигурират съответно 238 документа, от които 109 по частно-правни проблеми, и 407 документа, от тях 165 султански. Значителна част от документите са свързани с държавни доставки, но частната търговия е представена само с две разследвания на изчезнали търговец и джелеп⁹. Рядкост са сключване на търговски сделки пред съда, регистриране на търговски сдружения и съдебно уреждане на търговски проблеми. Например жителят на Константинопол, евреинът Исхак, син на Кордол, и жителят на София, евреинът Арон, син на Аврахам, заявяват пред софийския съд, че от две години са имали сдружение, в което всеки е участвал с по една втора от капитала (*sermaye*), за да търгуват с Венеция. Понастоящем си поделят печалбата и нямат дългове един към друг; 1618 г.¹⁰ Преобладават примерите за разваляне на подобни сдружения – поради некоректност или смърт на една от страните. В София на 24 февруари 1684 г. е регистрирано помирение между евреина от истанбулския джемаат Самуил, син на Ясаф, и Рабие хатун, съпруга на починалия Рамазан Язджъ от махала Карагъоз бей, София. Срещу 55 гроша се урежда дългът на покойния от 305 гроша¹¹.

В кадийските книги обаче най-често откриваме дела за грабежи и убийства на търговци, отнесени до Високата порта или валийския/санджакбейския диван, но не и дела директно по търговски проблеми. Впрочем в сиджилите има множество документи, свързани с „държавната търговия“ в Османската империя, която не е обект на настоящото изследване.

„Малцинствата“ – зимми в Румелия имат възможност да поддържат свои автономни съдилища, които разглеждат и търговски проблеми. Сравнително добре е отразено това в документацията на дубровничани¹². Рави-

⁹ Димитров, Стр. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. С., 1981, с. 193, 43, 184.

¹⁰ ОрО, 308, с. 2, док. I.

¹¹ ОрО, S149, л. 7-а, док. IV.

¹² Стисаревска, Й. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество XV–XVI в. – Истр. прегл. (ИПр), 1973, № 2; *същата*. Права на дубровничаните в българските земи под османска власт XV–XVI в. – ИПр, 1975, № 4, 33–34; *същата*. По въпроса за наследствените права на дубровничаните в българските земи през XV в. – ИДА, 64, 1992, 296–299; *същата*. Дубровнишката колония в София през XV–XVI в. според новооткрити документи. – Във: Из историята на търговията..., с. 13; *същата*. За вноса

of the Jewish, presented in so called responds of the 16th and the 17th centuries, connected with Rumeli. They show the enforcing of 13 kinds of contracts, including contracts for establishing commercial partnerships (general partnerships, limited joint-stock companies etc.), insurance companies and carter companies, credit forms such as a note of an order, a bill (of exchange), an exchange, a discount, drafts; conducting a large number of lawsuits for carrying out, devolving and clearing off liabilities, for securing wills, delegation, a warrant, authorization, against deception and for fixing up quarrels between partners. There are not any published (private) commercial archives of individual merchants or of Jewish trading companies from central Rumelia.¹³ The church councils (courts) of the Greeks were able to regulate also commercial relationships between the community members. There are very few documents of before the 19th century that show similar practice among the Orthodox people. However, there are quite many documents of Greek trading communities outside the borders of the Ottoman state which were of Balkan origin and carried on trade with it. The large number of similarities in the social, economic and legal context of these Balkan merchants' activities, as well as similarities in the formal characteristics of the documents that they were using, allows a single, carefully selected examples to present of the functioning of the autonomous church legal bodies of minorities as commercial ones. Some commercial archives of individual merchants or companies, operating mainly outside the empire, in Greek and/or Bulgarian languages are also known.¹⁴ There are published neither documents of Armenian courts on Bulgarian territories with commercial jurisdiction, nor private commercial archives. However, there

commerciales de Raguse (Dubrovnik) dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siecles. – Bulg. Hist. Rev. (BHR), 1974, № 2; *Сакъзов, Ив.* Op. cit., I–IV, 11, 25, 33; *idem.* Търговията на България с Анкона през XVI и XVII в. по нови извори. – Изв. на Ист. дружество (ИИД), 9, 1929, 8, 43, 91; *Vetcheva, E.* Les associations commerciales des habitants de Dubrovnik dans les terres bulgares durant les XVIIe – XVIIIe siecles (structure et organization). – Etudes Historiques, IX, 1979.

¹³ Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVI–XVII в. Състав. *А. Ханаел и Ел. Ешкенази.* Т. 1–2. С., 1960; *Аврамов, Л., С. Розанес.* Договорите ред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – Год. на обществено-културните и просветни организации на евреите в Република България (ГОКПОЕРБ), 23, 1988; *Ibid:* Договор за дружество при евреите през XVI и XVII в. по българските земи. – ГОКПОЕРБ, 24, 1989; *Ibid:* Гражданско-правни институти сред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – ГОКПОЕРБ, 22, 1987; *Панова, Сн.* Търговска и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ИПР, 1967, № 3, 32–36, 49–51; *eadem.* За приложението на търговското право в Османската империя (Европейския югоизток) през XVI–XVII в. – Год. на общественокултурните и просветни организации на евреите в Република България, 21, 1986.

¹⁴ *Тодорова, О.* Православната църква и българите, XV–XVIII век. С., 1997, 162–177; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991, с. 17, 18, 58–59, 74, 76–77, 91, 94, 130–131, 137, 156, 161, 292, 297–316, 396–397; *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., 146 – 148; *Панова, Сн.* За Чипровските търговци. – In: 300 години Чипровско въстание. Ред. *В. Паскалева.* С., 1988, с. 49; *eadem.* Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. С., 1996; *Телбизов, К.* Българските търговски колонии в Трансилвания през XVIII в. С., 1984; *Мутев, Пл.* Op. cit.; Семейен архив Хаджитошеви. Т. 1. Състав. *К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова, Е. Павлова-Харбова, В. Харизанов.* С., 1984, 311 – 340.

нът упражнява контрол, арбитраж върху търговската дейност на евреите, отразени в т.нар. респонзи от XVI и XVII в., свързани с Румелия. Те показват прилагането на 13 вида договори, вкл. за основаване на търговски дружества (събирателни, командатни и др.), за застраховка и превозвачни, кредитни форми като запис на заповед, полица, камбио, дисконт, менителници; водене на голям брой дела по изпълнение, прехвърляне и погасяване на задължения, по обезпечаване на завещания, представителство, пълномощно, мандат, срещу измама и по спорове между съдружници. Не са оповестени обаче търговски архиви на отделни търговци или на еврейски търговски компании от Централна Румелия¹³. Църковните съвети (съдилища) на гърците са били в състояние да регулират и търговските отношения между членовете на общностите. Разполагаме с ограничен брой документи отпреди XIX в., свидетелстващи за подобна практика сред православните. Немалко са обаче документите на търговските общности на гърци извън границите на османската държава, които са от балкански произход и търгуват с нея. Множеството прилики в социалния, стопанския и юридическия контекст на дейността на тези балкански търговци, както и във формалните характеристики на ползваните от тях документи, позволява с единични, внимателно подбрани примери да представим функционирането на автономните църковни съдебни органи на малцинствата като търговски. Известни са и някои търговски архив на отделни търговци на гръцки и български език¹⁴. Не са обявени документи за арменски съдилища в бъл-

и пласмента на италианска манифактура в българските земи от 80-те години на XV до 30-те години на XVI в. според дубровнишки извори. – ИДА, 51, 1986, с. 293, 311; *Spisarevska, I.* De l'activite' des associations commerciales de Raguse (Dubrovnik) dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siecles. – Bulg. Hist. Rev. (BHR), 1974, № 2; *Сакъзов, Ив.* Цит. съч., I–IV, 11, 25, 33; *същата*. Търговията на България с Анкона през XVI и XVII в. по нови извори. – Изв. на Ист. дружество (ИИД), 9, 1929, 8, 43, 91; *Vetcheva, E.* Les associations commerciales des habitants de Dubrovnik dans les terres bulgares durant les XVIe – XVIIIe siecles (structure et organization). – Etudes Historiques, IX, 1979.

¹³ Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVI–XVII в. Състав. *А. Ханаял и Ел. Ешкенази*. Т. 1–2, С., 1960; *Аврамов, Л., С. Розанес*. Договорите ред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – Год. на обществено-културните и просветни организации на евреите в Република България (ГОКПОЕРБ), 23, 1988; *същите*. Договор за дружество при евреите през XVI и XVII в. по българските земи. – ГОКПОЕРБ, 24, 1989; *същите*. Гражданско-правни институти сред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – ГОКПОЕРБ, 22, 1987; *Панова, Сн.* Търговска и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ИПр, 1967, № 3, 32–36, 49–51; *същата*. За приложението на търговското право в Османската империя (Европейския югоизток) през XVI–XVII в. – Год. на общественокултурните и просветни организации на евреите в Република България, 21, 1986

¹⁴ *Тодорова, О.* Православната църква и българите, XV–XVIII век. С., 1997, 162–177; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991, с. 17, 18, 58–59, 74, 76–77, 91, 94, 130–131, 137, 156, 161, 292, 297–316, 396–397; *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., 146–148; *Панова, Сн.* За Чипровските търговци. – Във: 300 години Чипровско въстание. Ред. *В. Паскалева*. С., 1988, с. 49; *същата*. Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. С., 1996; *Телбизов, К.* Българските търговски колонии в Трансилвания през XVIII в. С., 1984; *Митев, Пл.* Цит. съч.; Семейен архив Хаджитошеви. Т. 1. Състав. *К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова, Е. Павлова-Харбова, В. Харизанов*. С., 1984, 311–340.

are such documents of Armenian colonies in Europe that show a well developed practice.¹⁵

The said above allow us to assume that “minority” merchants could have solved their problems on the basis of what was accepted in the Empire as an *adet*, and among each particular group was considered to be religious law, before their corporative, or – which is the same – religious courts, but not in kadi court. If we assume that “minority merchants” were played a significant role in long-distance Ottoman trade, then the presence of their religious courts might be an answer to the question why a merchant did not need the *kadı* court every day. The absence of institutions in Rumeli that had to keep corporative information seems to be one of the reasons for having now very few documents of “minority” courts on commercial problems, which does not allow us to judge about their real number in the past.

However, what impresses researchers is the shortage of institutions for servicing trading activities by using like autonomous, corporative structures as well as (before the middle of the 19th century) by state courts. The network of shariat courts, which was relatively well developed in Rumeli and had representative units practically in every town, did not perform similar functions on any significant scale. The courts of individual confessions did not have universal legal-commercial functions, either. They did their duties in the limited parameter of the status of *müstemin* (the consolation courts and the colonies were able autonomously to solve the problems between their members only, but not between their members and other merchants).¹⁶ Outside the Ottoman Empire different Balkan communities also worked as ethno-territorial colonies with legal functions with respect to their community members only.

2. Participants on each particular level of trading activity in the Ottoman state¹⁷

The definition of the term “merchant”¹⁸ in a society, market and time is supposed to bear in mind the wide range of activities and business roles according to the goods that are traded, according to the size of the mobilized

¹⁵ Григориан. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска, XVI–XVII вв. – Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы (ВИИ-НЮВЦЕ). Т. 1. М., 1964; Грабовецкий, Б. Армянская колония в Снятыне. – Вьв: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев, 1965; Кульчицкий, В. Армянский “судебник” Гоша и эго пременение во Львове. – Вьв: Исторические связи...

¹⁶ By the way, this is considered to have been the source of ethno-division in trade. See: Rozen, M. Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the 18th c.: The Jews of Salonika and the European Presence. – Revue des Etudes Juives. Vol. CXLVII (3–4), 1988.

¹⁷ For the level of the trade activity see: Faroqhi, S. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Cambridge, 1984; Islamoğlu, H., C. Keyder. The Ottoman Social Formation. – In: Asiatic Mode of production. Ed. A. M. Bailey. J. R. Llobera. London, 1981; Георгиева, Цв., Н. Генчев. История на България XV–XIX в. С., 1999, 134–156; Митев, Пл. Op. cit.

¹⁸ Бродел, Ф. Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II. Книга първа. С., 1998, с. 311, 430, 527; Панова, Сн. Български търговски компании на австрийския пазар. С., 1996, с. 217.

гарските земи с търговски задачи или частни търговски архиви. Такива обаче са известни от арменските колонии в Европа, които демонстрират развита практика¹⁵.

Казаното позволява да се предположи, че „малцинствените“ търговци биха могли да решават своите проблеми на базата на това, което в империята се приема като *адет*, а в средата на отделните групи е възприемано като религиозно право, пред своите корпоративни или, което е същото – религиозни съдилища, а не пред кадийския съд. А ако приемем, че „малцинствените“ търговци са мнозинство в османската търговия на далечни разстояния, тогава може би наличието на религиозни съдилища е едно от обясненията защо търговецът няма ежедневна нужда от кадийския съд. Липсата в Румелия на институции, които да съхраняват корпоративна документация, изглежда пък е сред причините да разполагаме днес с ограничен брой документи на „малцинствените“ съдилища по търговски въпроси, които не позволяват да съдим за реалното им количество в миналото.

Налага се обаче впечатлението за дефицит на институции за юридическо обслужване на търговската дейност както чрез автономни, самодейни, корпоративни структури, така и (преди втората половина на XIX в.) посредством държавни съдилища. Мрежата от шериатски съдилища, сравнително равномерно развита в Румелия с представителни звена практически във всеки град, не поема подобни функции в по-голям мащаб. Универсални съдебно-търговски функции нямат и съдилищата на отделните конфесии, които действат в ограничения периметър на статута *мюстемин* (консолските съдилища и колонии могат автономно да решават проблемите между своите членове, но не и с други търговци)¹⁶. Извън османската граница общностите на различни групи балканци също функционират като етно-териториални колонии със съдебни функции само по отношение членовете на своята общност.

¹⁵ Григориан. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска, XVI–XVII вв. – Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы (ВИИНЮВЦЕ). Т. 1. М., 1964; *Грабовецкий, Б.* Армянская колония в Снятыне. – Във: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев, 1965; *Кульчицкий, В.* Армянский „судебник“ Гоша и эго пременение во Львове. – Във: Исторические связи...

¹⁶ Впрочем последното се смята за източник на етноразделение в търговията. Вж.: *Rozen, M.* Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the 18th c.: The Jews of Salonika and the European Presence. – *Reviue des Etudes Juives*. Vol. CXLVII (3–4), 1988.

capital, according to the degree in which the contours of this class are “had received legal confirmation “ from the state / political power, of the corporate regulation and from the international legal framework of the trading business. Jacques Le Goff in his work for the trade in late medieval Europe had distinguished: small representatives of the estate (vender merchants, usurers of weekly rates, Lombardi / kaorsin giving loan against pledge, shroff/ moneychanger, changing currencies and lending money) or major retailers, “patricians among merchants” (so called negociatores, mercatores, grosisti, now-a-days called businessmen, who had the scope and versatile of interests, had been involved with commercial and financial activities, speculation, investments in real estate and land or more merchants and bankers cambium). There were vendors with moderate or great importance, specialized or random, independent or dependent of the feudal or religious institution. Le Goff makes an important distinction between the itinerant merchant, sank in the dust of endless roads and settled one, who would manage the affairs of his office due to more advanced techniques, complex network of collaborators (the author called this organization and method of the trade), whose product comes with a foreign merchant¹⁹.

H. Inalcik distinguishes two classes of Ottoman merchants too: those dealing with local products and with products of the craft guilds and have lower status; those who pursue the caravan and sea trade (*tücar* and *bazergân*), unlimited by *ihtisab*, being rich from the trade and from credit operations, as well as from manufacturing of silk²⁰. Indeed, empirical observations on the organization of the business of collecting, transporting and distribution of materials and goods in the Ottoman conditions, allow us to distinguish merchants operating at different distances²¹. The criterion is not as foreign and irrelevant to this subject. The Ottoman regulation, which in the scientific literature had been put under great attention²², can be easily differentiated by the criterion that comes from the distance of the transportation of goods and the impact of international regulation of commercial activity on the Ottoman subjects. It may be mentioned the distinction between sea and land trade (essential in defining the Levantine and Oriental Trading)²³ as well.

¹⁹ Лъво Гоф, Ж. Търговци и банкери през Средновековието. С., 1999, 16–17, 32–34.

²⁰ Иналджък, Х. Османската империя. Класическият период 1300–1600. С., 2002, с. 160.

²¹ Murphey, R. Patterns of Trade..., 172–174 The author draws attention to the transport factor and the enormous possibilities of the Ottomans to mobilize transport animals for caravan transport of goods, prices of the transport, etc., such distinction in the Greek merchants and its importance for the growth of their class also makes: Balta, E. The Exploitation of Otherness in the Economic Advancement of the Rum Millet. – О Еравист, 24, 2003, 140–141.

²² Мартран, Р. (ред.) История на Османската империя. С., 1999, с. 223; see also the paragraph for the “greater trade”, с. 234, 349–352.

²³ Панова, Сн. Български търговски..., 8–10; Паскалева, В. Левантинската търговия на Триест през XVIII–XIX в. (с оглед на Балканите). – Във: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. В. Паскалева. С., 1978, с. 229.

2. Участници на отделните нива на търговска активност в османската държава¹⁷

Дефинирането на понятието търговец¹⁸ в дадено общество, пазар и време предполага да имаме предвид богата палитра от дейности и стопански роли според стоките, с които се търгува, според големината на мобилизирания капитал, според степента, в която контурите на тази класа са „получили юридическо потвърждение“ от държавата/политическата власт, от корпоративния регламент, както и от международно-правната рамка на търговския бизнес. В разказа на Жак льо Гоф в късно средновековната търговия на Европа се разграничават: дребните представители на съсловие (амбулатнтни търговци, лихвари на седмични лихва, ломбарди/каорсин, даващ заем срещу залог, сараф, обменящ валути и даващ заеми) или големите търговци, „патриции сред търговците“ (т.нар. *negociatores*, *mercatores*, *гросисти*, по днешному бизнесмени с размах и многоопосочност на интереса, ангажирани с търговска и финансова дейност, спекула, инвестиции в недвижими имоти и земя или още търговци-банкери камбисти). Има търговци със скромно или голямо значение, специализирани или случайни, независими или подвластни на феодала или на религиозна институция. Важно разграничение, което прави Льо Гоф е между странстващия търговец, потънал в прахоляка на неизбродните пътища, и уседналия, който ще ръководи делата си от своята кантора благодарение на по-усъвършенстваните техники, комплексна организация и мрежа от сътрудници (авторът нарича това организация и метод на търговията), при когото стоката идва с чуждестранен търговец¹⁹.

И Х. Иналджък разграничава два класи османски търговци: тези, които се занимават с местна продукция и с продукция на гилдиите и са с по-нисък статус; тези, които осъществяват керванна и търговия по море (туджар и базергян), неограничени от ихтисаб, богати от търговия и от кредитни операции, както и от производството на коприна²⁰. Действително емпирични наблюдения върху организацията на търговската дейност по събиране, транспортиране и дистрибутиране на суровини и стоки в османски условия позволяват да се разграничат търговци, действащи на различни разстояния²¹, при които ясно се очертават статусни специфики. А именно това са: локал-

¹⁷ За нивата на търговска активност вж.: *Faroqhi, S. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*. Cambridge, 1984; *Islamoğlu, H., C. Keyder. The Ottoman Social Formation*. – In: *Asiatic Mode of production*. Ed. *A. M. Bailey. J. R. Llobera*. London, 1981; *Георгиева, Цв., Н. Генчев*. История на България XV–XIX в. С., 1999, 134–156; *Mumев, Пл*. Цит. съч.

¹⁸ *Бродел, Ф*. Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II. Книга първа. С., 1998, с. 311, 430, 527; *Панова, Сн*. Български търговски компании на австрийския пазар. С., 1996, с. 217.

¹⁹ *Льо Гоф, Ж*. Търговци и банкери през Средновековието. С., 1999, 16–17, 32–34.

²⁰ *Иналджък, Х*. Османската империя. Класическият период 1300–1600. С., 2002, с. 160.

²¹ *Murphey, R. Patterns of Trade...*, p. 172–174 – авторът обръща внимание на транспортния фактор и огромните възможности на османците да мобилизират транспортни животни за керванен превоз на стоки; на цени на превоза и пр.; такова разграничение при гръцките търговци и значението му за израстване на тяхната класа прави и: *Balta, E. The Exploitation of Otherness in the Economic Advancement of the Rum Millet*. – *Oriens*, 24, 2003, p. 140–141.

2.1. Merchants in international trade in the present-day Bulgarian lands in reality were **Dubrovnikans and Acem tüccars**. (See item 3) However, in the Ottoman documents of the 17th-18th centuries there is no information about **foreign European colonies or consulates** in Bulgarian towns – the ones that were not, actually, established here until the 19th century.²⁴ Western European merchants *müstemin* – subjects of a foreign country, according to *ahdnames/capitulations*, seem to have appeared sporadically at some fairs and operated mostly on the southern periphery of the investigated region, predominantly in particular ports. In the interior they worked using a network of jobbers.²⁵

In the Ottoman documents of the subject region we find information about **envoys of European countries** passing across the country: arranging their transportation, accommodation, and escort.²⁶ For example an order to provide carts for two cases of the *kapı kehaya* of the envoy (*elçi*) of the “German king” (*nemçe kraliçe*) traveling to Istanbul via Nish, Plovdiv, Edirne; year 1722. Some of the problems, put by the *elçis*, suggest that they might have had certain business interest in the region. For example in 1686 the ambassador of Transylvania (*Erdel elçisi*) complained in an *arz* about local authorities, who had made him pay *gümriük* for his belongings and for the presents that he had carried.²⁷

The countries from Central and Eastern Europe were among the pioneers that had received capitulations, but in the 17th and the 18th centuries they had to fight for real preferences in order to catch up with the new “champions” from Western Europe. In the sicils of the 17th-18th centuries we rarely find documents about merchants from Poland, Austria, and Russia.²⁸ At that time their presence (especially

²⁴ Георгиева, Цв. Френската политика и българите в началото на XVIII в. – ГСУ, Ист. фак. (ИФ), 69, 1977; *eadem*. Един документ за френско търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в. – Изв. Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий” (ИНБКМ), 16 (22), 1981; Мутев, Пл. Първият опит за откриване на руско консулство в българските земи – във Варна или в Силистра. – ИПР, 1991, № 8; *Idem*: Френската левантийска търговия и българските земи през XVIII в. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 7. С., 1989, 209–210; *Idem*: Френски проекти за консули във Видин или Русе, 1741 или в Пловдив – 1747 г. *idem*. Търговията на Холандия с Османската империя през XVII–XVIII в. и българските земи. – Векове, 1988, № 4; Заборовский, Л. Экономические связи России с Балканами в первой половине XVII в. – Във: Связи России с народами Балканского полуострова. М., 1990, 142–143, 184; Первенцев, А. Из истории консульской службы России XVIII века. – Вопросы истории, 1985, № 8, 165–166.

²⁵ Мутев, Пл. Френската левантийска..., с. 211; *idem*. Търговията на Холандия..., 50–51.

²⁶ For example for providing the Polish delegations: OrO, OAK 12/72, 1707 г., OAK 7/44, 1712; English and Netherlandish ambassadors : R2, f. 96-a, doc. I and 101-a, doc. I, 1698; for English – OAK 2/26, without data; for Netherlandish Ambassador : S22, p. 12, doc. I, 1727; Hungarian (*elç-i inguruz*): OAK 13/4; 1720; OAK 2/20; for “*nemçe*” (possibly Austrian) ambassador – S21, p. 5, doc. I and II; for passing of “*elç-i inguruz*” – R2, fol. 43-a, doc. II; for passing of Russian ambassador: in 1699 OAK 32/69, OAK14/7, in 1703 OAK14/86, in 1712 – OAK32/85, 1723 OAK32/44; Димитров, Стр. Цит съч., с. 88, 90, 91–95, 122–123, 123, 354, 355 and so on. See: Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ. Състав. М. Михайлова-Мръвкарлова. С., 1974.

²⁷ OrO, S269, fol. 2-b, doc. IV; R3, f. 43-b, doc. I.

²⁸ Россия, Польша и Причерноморье, XV–XVIII в. М., 1979, с. 364; Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПР, 1959,

ни търговци, търговци на далечни разстояния и международни търговци. Критерият не е толкова външен и нерелевантен по отношение на поставената тема. Османският регламент, на който в научната литература с е отделя голямо внимание²², може да бъде лесно диференциран именно по критерия, идващ от разстоянието на пренасяне на стоките и влиянието на международния регламент на търговска активност върху османските поданици. Може да се спомене разграничението между морска и сухопътна търговия (съществено и при дефинирането на левантинска и ориенталска търговия).²³

2.1. Търговци в международната търговия в днешните български земи са всъщност **дубровничани и аджем туджари** (вж. и т. 3). Но в османските документи от XVII–XVIII в. не се срещат сведения за **чужди европейски колонии или консулства** в българските градове, каквито действително не се установяват тук до XIX в.²⁴ Западноевропейски търговци *мюстемин* – поданици на чужда държава по *ахднаметата*/капитулации изглежда се появяват спорадично на някои панаири, присъствали са главно по южната периферия на разглеждания регион, най-вече в определени пристанища, а своята дейност във вътрешността осъществяват чрез мрежа от посредници²⁵.

В османските документи за региона попадаме на сведения за преминаващи **пратеничества на европейски държави**: уреждане на транспортирането им, настаняване, охрана²⁶. Например заповед да се осигурят коли за два сандъка вещи на капукехаята на пратеника (*elçi*) от „немския крал“ (*netçe kralıçe*), пътуващ през Ниш, София, Пловдив, Одрин за Ис-

²² *Мартран, Р.* (ред.) История на Османската империя. С., 1999, с. 223, вж също параграф за „голямата търговия, с. 234, 349–352.

²³ *Панова, Сн.* Български търговски..., 8–10; *Паскалева, В.* Левантинската търговия на Триест през XVIII–XIX в. (с оглед на Балканите). – Във: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. *В. Паскалева*. С., 1978, с. 229

²⁴ *Георгиева, Цв.* Френската политика и българите в началото на XVIII в. – ГСУ, Ист. фак. (ИФ), 69, 1977; *същата*. Един документ за френско търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в. – Изв. Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“ (ИНБКМ), 16 (22), 1981; *Митев, Пл.* Първият опит за откриване на руско консулство в българските земи – във Варна или в Силистра. – ИПр, 1991, № 8; *същият*. Френската левантийска търговия и българските земи през XVIII в. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 7. С., 1989, 209–210; *същият*. Френски проекти за консули във Видин или Русе, 1741 или в Пловдив – 1747 г.; *същият*. Търговията на Холандия с Османската империя през XVII – XVIII в. и българските земи. – Векове, 1988, № 4; *Заборовский, Л.* Экономические связи России с Балканами в первой половине XVII в. – Във: Связи России с народами Балканского полуострова. М., 1990, 142–143, 184; *Первенцев, А.* Из истории консульской службы России XVIII века. – Вопросы истории, 1985, № 8, 165–166.

²⁵ *Митев, Пл.* Френската левантийска..., с. 211; *същият*. Търговията на Холандия..., 50–51.

²⁶ Напр. за осигуряване на делегации на: Полша: ОрО, ОАК 12/72, 1707 г., ОАК 7/44, 1712 г.; английска и нидерландска: R2, л. 96-а, док. I и 101-а, док. I, 1698 г.; ОАК 2/26, без дата; S22, с. 12, док. I, 1727 г.; ОАК 2/20; немски (*netçe*), вер. австрийска – ОрО, S21, с. 5, док. I и II; унгарска (*elç-i inguruz*): ОАК 13/4; 1720 г.; R2, л. 43-а, док. II; руска ОАК 32/69, 1699 г., ОАК 14/7, 1703 г.; ОАК 14/86, 1712 г.; ОАК 32/85, 1723 г.; ОАК 32/44; *Димитров, Стр.* Цит. съч., с. 88, 90, 91–95, 122–123, 123, 354, 355 и др. Вж. и: Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на НКМ. Състав. *М. Михайлова-Мръвкарова*. С., 1974.

the presence of Russian merchants) to the south of the Danube was risky and it seemed like it was a rarely undertaken adventure. It is considered that the Ottoman's reluctant to trust the subjects of the hostile countries with which it fought²⁹, which determined the necessity to use local Rumeli traders.³⁰ The Armenians, the Greek, the Jewish, who, according to T. Stojanovic, formed small protectionist-production enterprises, worked on the edge of home and foreign trade both on the Ottoman and foreign territories.³¹ However, on the Balkans they often "hid" the foreign flag not to provoke the local authorities and the Muslims. South of the Danube they felt themselves more comfortable in the costume of an Ottoman zimmi, speaking Turkish language. In fact, the treaties negotiated by the Ottoman diplomatic partners from this region were operating to the favour of Balkan merchants, who either in their capacity of Ottoman subjects – intermediaries of foreigners or as people with foreign citizenship were involved in the relations of the Ottoman economy with the countries of Central and Eastern Europe. For example a firman of 1745 to the Rumelian vali, issued an arz of the kapikethüdası of the "Hungary king" (*macariçe kralıçesi*): Dimitro Iskephar, a merchant from Erdel (Transylvania), gave 65 *kises akçes* with a receipt *temessüks* to *zimmi* Mihali son of Hristo, Konstantin Shuguna and Nikor Mihali, who traveled to Nish, Sofia and Nikopol. The zimmi were summoned to the capital, because their accounts (*harç ve masraf*) and their spending papers had not been checked by that moment, and because they had to be checked before the divan.³² The great amount of money that was discussed, apparently, required dealing with the problem in the divan as, by the way, the capitulations stipulated, and as was the custom of settling the arguments about handsome sums of money between Ottoman subjects and foreigner *müstemin*.³³

Thus the northern border of the Ottoman's was crossed by foreign merchants (often with Balkan origin) who did not have colonies or a consulate office to rely on. However, they had to be in contact with Ottoman functionaries, had to prove duties, paid in a third place. They were at real risk of bandit (*haidouk*) attacks and corruption practices of Ottoman provincial officials. It is no chance that all the Ottoman *ahdnames* were, more or less explicitly, addressed to the local authorities.³⁴

№ 6; see for the earliest period, before the 17th c.: *Panaite, V.* Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman Polish Treaties. – *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, T. 32, 1994, 3–4; *Kolodziejczyk, D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 15th – 18th c. Brill – Leiden – Boston – Köln, 2000; *Михнева, Р.* Някои нови моменти в търговията между Балканите и Северното Причерноморие (средата на XVII – средата на XVIII в.). – ВЪВ: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 4. Велико Търново, 1995; *Заборовский, Л.* *Op. cit.*, p. 148.

²⁹ *Braudel, F.* *Op. cit.*, p. 152; *Заборовский, Л.* *Op. cit.*, p. 148. See: Румелийски делници и празници от XVIII в. С., 1978, 322–323.

³⁰ *Мутев, Пл.* Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – ГСУ, ИФ, 88, 1995, с. 70.

³¹ *Stojanovic, T.* *Op. cit.*, p. 267; *Бур-Марковска, М.* *Op. cit.*, 8–9; *Панова, Сн.* Българските търговски компании..., с. 9.

³² OrO, S 312/7, fol. 12-b, doc. I.

³³ *An Economic and Social History...*, p. 303.

³⁴ *Panaite, V.* *Op. Cit.*, p. 264; *Biegman, N.* The Turca-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575–1997) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague – Paris, 1967, p. 69; *Тверитинова, А.* Указ султана Абдул Хаида I по случаю прибытия в Турцию русского купца. – *Ип: ВИИИЮВЦЕ*. Т. 1, с. 300; *Мутев, Пл.* Търговското братство..., с. 74.

танбул в 1722 г. Някои от проблемите, които поставят елчиите, подсказват, че самите те може би са имали известен бизнес интерес в региона. В 1686 г. посланикът на Трансилвания (*Erdel elçisi*) се оплаква с *арз*, че е тормозен от местните власти да заплаща *гюмрук* за своите вещи и подаръците, които носи²⁷.

Държавите от Средна и Източна Европа са сред пионерите, получили капитулации, но през XVII и XVIII в. те трябва да се борят за реални преференции, за да се изравнят с новите „шампиони“ от Западна Европа. В сиджилите от XVII–XVIII в. рядко попадаме на документи за търговци от Полша, Австрия, Русия²⁸. През тези векове появата им (особено на руските) на юг от Дунава е доста рисковано и изглежда е рядко предприемана авантюра, тъй като Османската империя се отнася с недоверие към поданиците на държавите, с които воюва²⁹, и това прави необходимо да ползват посредничеството на местни румелийски търговци³⁰. Арменци, гърци, евреи, които по изрази на Т. Стоянович формират малки протекционирани-производствени предприятия, действат на ръба на вътрешната и външната търговия както на османска, така и на чужда територия³¹. На Балканите обаче те нерядко „скриват“ чуждия флаг, за да не предизвикват локалните власти и мюсюлманите. За тях на юг от Дунава е по-удобен костюмът на османския немюсюлманин (*zimma*), говорещ турски език. Точно в това географско направление османските дипломатически партньори подписват договори фактически в полза на балканските търговци, които като османски поданици – посредници на чужденци или като хора с чуждо поданство поемат в свои ръце връзките на османското стопанство със Средна и Източна Европа. Например ферман от 1745 г. до румелийския валия е издаден по повод на арз на капукетхюдата на „Маджарския крал“ (*macariçe kraliçesi*): Димитро Искефар(?), от търговците на Ердел (Трансилвания), е дал с разписки (*temessük*) на отиващите към Ниш, София и Никопол зимми Михали, син на Христо, Константин Шугуна и Никор Михали 65 кесии акчета. Последните са призовани в столицата, тъй като до момента сметките (*harç ve masraf*) и книгата им за рзходването на сумата не са били гледани и трябва да се видят пред дивана³². Голямата сума,

²⁷ ОрО, S269, л. 2-6, док. IV; R3, л. 43-6, док. I.

²⁸ Россия, Польша и Причерноморье, XV–XVIII в. М., 1979, с. 364; Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПр, 1959, № 6; вж. за периода преди XVII в.: *Panaite, V. Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman Polish Treaties.* – *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, Т. 32, 1994, 3 – 4; *Kolodziejczyk, D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 15th–18th c.* Brill – Leiden – Boston – Köln, 2000; *Михнева, Р.* Някои нови моменти в търговията между Балканите и Северното Причерноморие (средата на XVII – средата на XVIII в.). – Във: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 4. Велико Търново, 1995; *Заборовский, Л.* Цит. съч., с. 148.

²⁹ Бродель, Ф. Цит. съч., с. 152; *Заборовский, Л.* Цит. съч., с. 148. Вж.: Румелийски делници и празници от XVIII в. С., 1978, с. 322–323

³⁰ *Митев, Пл.* Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – ГСУ, ИФ, 88, 1995, с. 70.

³¹ *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 267; *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., 8–9; *Панова, Сн.* Българските търговски компании..., с. 9.

³² ОрО, S 312/7, а. 12-6, док. I.

Several documents in a sicil show how the Pozharevets agreement was enforced in a particular border region and how provincial Ottoman authorities committed themselves to it. On 3–12 April 1792 in a sicil from Silistra they registered a copy-extract from the Pozharevets agreement (1719/20), which had been made in 1784 upon the request of the ambassador (*elçi*) of the “friendly German (*nemçe*) state”. It reads that, while they were making the copy, the ambassador produced the text of “Belgrade *ahdname*”, corresponding to “Pozharevets commercial capitulations (*ticaret ahdnameis*)”, and that a copy of the “previous year” was consulted (it is not clear whether 1719/20 or 1784 is meant) of a commercial treaty (*ticaret muahid*) with the Russian state. The request from 1784 was made in order to settle some problems of “German *reaya and merchants*” (*nemçe reaya ve tüccarlar*), which were obviously trading in the Ottoman Empire in conformity with the privileges given in 1132/1719–1720. In fact, the firman of 24 February 1784 does not contain the whole text of the Pozharevets agreement, but is an extract of its commercial clauses, and the compilers themselves call it a commercial treaty. Here was written, for example: “*nemçe reaya ve tüccarla*” who were obviously trading in the Ottoman Empire “are at liberty (*serbest*) to import and sell goods”, and to carry on a trade with the Ottoman state, paying *gümruk* of 3% only once and at one place; they do not have to pay “*resm-i hudamiye, reftiye, bac, yask kullu* or other *tekalif s*” etc. It is especially stressed that several people had to be informed about this treaty: the ambassador of the German state, its consuls, and the traveling for making a profit (*kârgezar*) people, as well as the Ottoman military commanding officers on the border. All the necessary activities have to be done in order to place the copies of the royal sultan order at the German state’s disposal. Actually, in confirmation of the quoted document a firman was issued to the vali and the kadi of Silistra. It is especially stressed there that copy of “Pozharevets commercial agreement” (*ticaret muahide*), sealed by *reis-ül kitab* in the relevant *kalem* of divan-i hümaün, were sent where they were needed. It is mentioned again that, according to clause 8 of the commented above treaty of 24 February 1784, German merchants had a permission and a patent (*izin ve ruhsat*) to travel around the Ottoman state; 10–19 May 1784.³⁵

Ottoman subjects, carrying on a trade with foreign countries, were Orthodox and Catholic, Albanian, Armenian, Bulgarian, Greek, Wallachian, Jewish, Serbian as well as Muslim.³⁶ Although the Ottoman state did not achieve real application of reciprocity in trade capitulations with England or France, it was more successful with central and eastern European countries.³⁷ It is a generally

³⁵ OrO, R50, f. 54-a, doc. I; see also: OrO, S312/7, f. 11-b, doc. I; *Димитров, Стр.* Op. cit., p. 88, 90, 91–95.

³⁶ *Заборовский, Л.* Op. cit., p. 149; *Panaite, V.* Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th – 17th c.). – In: Pax Ottomana. Studies in Memoriam prof. dr. N. Göyünc. Ed. K. Çiçek. Ankara, 2001, 288 – 290; Idem: Trade..., p. 270; *Геровский, Ю.* Op. cit., p. 364, 362; *Панова, Сн.* Българските търговски..., 154–158; *Kafadar, A.* Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. – Journal of Turkish Studies (JTS), 10, 1986.

³⁷ *Lamaziere, C.* Les capitulation en Bulgarie. Paris, 1905; *Caleb, A.* Du regime des capitulations en Thracie par rapport a la Bulgarie. Geneve, 1908.

която се обсъжда, очевидно налага третиране на проблема пред дивана, както впрочем се предвижда по капитулациите и при спорове за по-големи суми между османски поданици и чужденци мюстемин³³.

Така северната граница на османците се пресича от чужди търговци (често с балкански произход), които не се опират на колонии и на консулска служба, но им се налага да влизат в контакт с османски функционери, трябва да удостоверят платено на трето място мито, изложени са на реален риск от хайдушки нападения и корупционни практики на османските провинциални чиновници. Неслучайно всички османски *ахднамета* са адресирани повече или по-малко експлицитно към местните власти³⁴. Няколко документа в сиджил демонстрират как се прилага Пожаревацкия договор в конкретен граничен регион и как са ангажирани в това провинциалните османски власти. На 3–12 април 1792 г. в силистренски сиджил е вписан препис-извлечение на част от Пожаревацкия договор (1719/20 г.), изготвен в 1784 г. по искане на посланика (*elçi*) на „приятелската немска (*nemçe*) държава“. Съобщава се, че при изготвянето на преписа посланикът е представил текста на „Белградското *ahdname*“, съответстващо на „Пожаревацките търговски капитулации (*ticaret ahdnamei*)“ и че е бил консултиран и препис от „миналата година“ (не е ясно дали се визира 1719/20 или 1784 г.) на търговски договор (*ticaret muahid*) с руската държава. Искането през 1784 г. е направено, за да се уредят някои проблеми на „немската рая и търговци“ (*nemçe reaya ve tüccarlar*) в съответствие с привилегиите, предоставени през 1132/1719–1720 г. Фактически ферманът от 24 февруари 1784 г. не включва целия текст на Пожаревацкия договор, а е извлечение на търговските му клаузи и самите съставители го наричат търговски договор. Тук четем например, че „*nemçe reaya ve tüccarlar*“, които очевидно са търгували в османската държава, са свободни (*serbest*) да внасят и продават стоката си и да търгуват в османската държава, като плащат еднократно и на едно място 3% *gümrük*, а са свободни от „*resm-i hudamiye, refiye, bac, yasak kullu* и други *tekalif*-и“. Специално се подчертава, че за този договор трябва да бъдат уведомени посланикът на немската държава, нейните консули и движещи се за печалба (*kârgezar*) хора, а също така и османските военни командири по границата. Трябва да се направи необходимо препис на височайшата заповед да се предостави на немската страна. Действително в потвърждение на цитирания документ е издаден ферман до валията и кадията на Силистра. Специално се подчертава, че преписи от „Пожаревацкото търговско споразумение“ (*ticaret muahide*), подпечатани от *reis-ül kitab* в съответния отдел (*kalem*) на султанския диван (*divan-i hümaün*), са разпратени по местата, където е необходимо. Отново се споменава, че съгласно чл. 8. от въпросния договор от 24 февруари 1784 г.

³³ An Economic and Social History..., p. 303.

³⁴ Panait, V. Цит. съч., с. 264; Biegman, N. The Turca-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575–1997) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague – Paris, 1967, p. 69; Твъритинова, А. Указ султана Абдул Хаида I по случаю прибытия в Турцию русского купца. – Във: ВИИИЮВЦЕ. Т. 1, с. 300; Мутев, Пл. Търговското братство..., с. 74.

shared view that exactly at these direction Balkan merchants got involved in trade, making use of capitulations/the Ottoman *ahdnames* and privileges given by local authorities. If they did not have such protection, they could rely on a compatriot who was a subject of those countries.³⁸

Ottoman subjects who carried on a long-distance trade or exported goods, had a special status. Non-Muslims paid a duty of 3–5% only once (2–4% for Muslims) at particular places and received a verifying document (*eda tezkeresi*) from local *emins* and tax farmers, so that nobody could make them pay for the second time. After 1691 the receipts (*evrak*) for paid *ciziye* served as “passports” abroad and verified that the respective merchant was an Ottoman subject.³⁹ Here is how those rules had been implemented in practice. In 1722 a collecting duty officer (*gümrük emin*) have requested to be ordered to those non-Muslim merchants (*zimmi tüccar*) and to those merchants, who were coming from Yenişehir, Selânik (Thessaloniki), Doyran, Plovdiv, Tatar Pazardzik with Yenişehir goods, *aba*, *meşin*, *sahtıyan*, salt and who were going to Nish on the German border to carry on a trade in “*dar-ül harb*” (in world of the war, Christian countries), to go through the passage (*derbend*) Bali effendi (now-a-days Kniajevo quarter in Sofia), where *gümrük* was collected. They had to pay it and were not supposed to try to cross the border without paying a duty, saying that they were going to Vidin, or just going round the *derbend*. They had to follow the route and were not allowed to travel to Nish without a firman (something like consignment note).⁴⁰

Other documents also showed how the Ottoman subjects were able to get involved in the international trade. A firman was sent to the *muhafız* in Vidin. The document states that under the protection of the peace treaty (*sulh*) between the two countries – Austria and the Ottoman Empires, merchants (*bazegân*) with goods were coming to the fortresses and the *palankas* in the border region between the two countries (*hudutunda*). They had to have a document (*senet*) from each one of the countries. The order in the fortress of Vidin was similar to the order in the fortresses of Temeşfar and Belgrade: All the foreign traders under the protection of the capitulations (*müstemin kâfîresi*) or Muslim and non-Muslim Ottoman subjects (*ehl-i zimmi ve islam*), traveling by land or by the Danube, as well as the Jewish, coming to the Ottoman Empire *dar-ül islam* or going to trade in the mentioned fortresses abroad (*dar-ül harb*), had to pay *gümrük*. While passing through they had to be checked (*yoklamak*) at the gates of the fortresses mentioned above and had to produce document (*hüccet*).⁴¹ This problem is treated in the same way in another order (*buyurultu*) to Vidin in 1721/22. Merchants from abroad (*dar-ül harb*) who came across the Danube between the bank of Eflâk (Wallachia, today Romania) and Vidin had to go through the customs in Vidin, according to the old law (*kanun*), and to pay duty (*gümrük*). The same was compulsory for local

³⁸ Бур-Марковска, М. Оp. cit., p. 43; Михнева, Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. М., 1985, с. 114.

³⁹ Димитров, Стр. Движението против поголовния данък през 1730–1731 г. – Векове, 1979, № 2, с. 158.

⁴⁰ OrO, S269, f. 47-a, doc. II, III, IV.

⁴¹ OrO, S67, p. 45, doc. I.

немски търговци имат разрешение и патент (*izin ve ruhsat*) да се движат из османската държава; 10–19 май 1784 г.³⁵

Османските поданици, търгуващи с чужбина, са православни или католици, албанци, арменци, българи, гърци, власи, евреи, сърби, както и мюсюлмани³⁶. Ако османската държава не успява да извоюва реално прилагане на реципрочност в търговията по капитулациите по отношение на Англия или Франция, то с по-голям успех тя го прави със средно- и източноевропейските държави³⁷. Именно в тази посока по всеобщо мнение балканските търговци се включват активно в търговията, като ползват и капитулациите/османските *ахднамета* и привилегии, предоставени от местните владетели. А ако няма протекция, могат да разчитат на своя съплеменник, който е тамошен поданик³⁸.

Османските поданици, търгуващи на далечни разстояния или за износ, имат специфичен статут. Немюсюлманите плащат еднократно мито (3–5%, а мюсюлманите – 2–4%) в определени пунктове срещу удостоверителен документ от местните *емини* и откупчици, тъй че да не бъдат тормозени с искане за повторно плащане. След 1691 г. квитанциите (*evrak*) за платено джизие служат зад граница и като „личен паспорт“, удостоверяващ, че съответният търговец е османски поданик³⁹. Ето пример как ставало прилагането на тези правила на практика. По искане на чиновник за събиране на митото (*gümruk emin*) в 1722 г. се заповядва търговците немюсюлмани (*zimmi tüccar*) и тези идващи от Йенишехир (дн. гр. Лариса, Гърция), Солун, Дойран, Пловдив, Татар Пазарджик с йенишехирска стока, *aba, meşin, sahtiyan*, сол, които отиват към Ниш на немската граница, за да търгуват в „*dar-ül harb*“ (в света на войната, християнските страни), да минават през прохода (*derbend*) Бали ефенди (дн. кв. Княжево на София), където се събира мито (*gümruk*). А не под предлог, че ще отидат към Видин или просто, заобикаляйки дербенда, да търсят начин да минат границата, без да платят мито. Не им се разрешава да „излизат от пътя“ и да пътуват към Ниш без ферман (нещо като пътен лист)⁴⁰.

Други документи също показват как османските поданици могат да се включат в междудържавната търговия. До *muhafiz* на Видин е изпратен фер-

³⁵ ОрО, R50, л. 54-а, док. I; вж. също: ОрО, S312/7, л. 11-в, док. I; *Димитров, Стр.* Цит. съч., с. 88, 90, 91 – 95.

³⁶ *Заборовский, Л.* Цит. съч., с. 149; *Panaite, V.* Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th – 17th c.). – In: Pax Ottomana. Studies in Memoriam prof. dr. N. Göyünç. Ed. K. Çiçek. Ankara, 2001, 288–290; Същият. Trade..., р. 270; *Геровский, Ю.* Цит. съч., с. 364, 362; *Панова, Сн.* Българските търговски..., 154–158; *Kafadar, A.* Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. – Journal of Turkish Studies (JTS), 10, 1986.

³⁷ *Lamaziere, C.* Les capitulation en Bulgarie. Paris, 1905; *Caleb, A.* Du regime des capitulations en Thracie par rapport a la Bulgarie. Geneve, 1908.

³⁸ *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., с. 43; *Михнева, Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. Москва, 1985, с. 114.

³⁹ *Димитров, Стр.* Движението против поголовния данък през 1730–1731 г. – Векове, 1979, № 2, с. 158.

⁴⁰ ОрО, S269, л. 47-а, док. II, III и IV.

(verbatim: “coming from this side”, most likely meaning Ottoman territories) merchants and for those who were coming from the “lower ports” (probably, from the lower course of the Danube). However, instead of going through the customs, they had to load their goods on boats and to go directly (probably – going round the customs) abroad (*dar-ül harb*). Besides some *yoldaşes* (probably Janissaries) with their boats (*kayıks*), without permission from the custom officer (*gümrük emin*), ferried over merchants’ goods between Vidin and Wallachia, coming to the bank at secret places. The order was initiated by the tax farmer of the port duty in Vidin, who asked for a firman that had to be sent to the commander of the troops in the region along the Danube (*Tuna Çeribaşı*); 1722.⁴²

Ottoman subjects trading with foreign countries, like their colleagues from the European countries, were able to make use of Ottoman diplomatic envoys as well, following the common practice of combining diplomatic work with exchanging goods under the guise of presents, or, as the Russian used to call it at that time „kaznenaia”, state trade with no duties or with duty concessions at least. They could trade as “trusted” merchants (*hassa tüccarlari*), could be sent to Europe by the royal authorities or by local pashas to buy or sell goods.⁴³ A group of merchants, whose personal status, in the expression of Panaite, forms an interstitial category, were the subjects of tributary states. They were involved both in the international trade and in the trade in the Ottoman regions.⁴⁴

2.2. Participants in interregional Ottoman trade. The merchants on this level, in contrast to the small ones on the local level, were not united in corporations or trade companies. They were favored and had no limits in making a profit. They were also allowed to establish associations, and their work was not limited by the rules of the *hisba* (kind of Muslim moral business code), apart from the cases of trade prohibitions in particular goods.⁴⁵ They did not pay home duties, but a one-time duty on the goods, called sometimes in the sources a *bac*, or, more often, a *gümrük* – non-Muslims paid 3–5% and Muslims paid 2%. All the favored merchants, including *müstemin*, had to pay also extra fees and a *bac* when they engaged in internal commercial operations for which, of course, they had to have

⁴² OrO, S305, f. 22-b, doc. I (published in: Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ). Т. 2. Състав. Б. Цветкова. С., 1971, с. 158) and doc. II.

⁴³ Заборовский, Л. Op. cit.; Bağış, A. Osmanlı Ticaret’inde Gayri Müslimler. Ankara, 1983, 59–61; Pakalan, M. Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. I. Istanbul, 1946, 115–117; Новичев, Т. История Турции. Т. 3. Часть 2. Ленинград, 1973, с. 105; Sanda, H. Reya ve Köylü. Istanbul, 1970, 96–99; Gökbilgin, M. Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseslerin ve Teşkilatına Etkileri. – Belleten, 121, Ankara, 1967, s. 111; Faroqhi, S. Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560–1650). – In: Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire. London, 1986, 79–80.

⁴⁴ Panaite, V. Trade and Merchants..., 268–269.

⁴⁵ Inalcık, H. The Hub of the City: the bedestan of Istanbul. – International Journal of Turkish Studies (IJTS), Vol. I, p. 1; *Idem*: Capital Formation in the Ottoman Empire. – Journal of Economic History (JEH), Vol. 29, p. 98; Marcus, A. The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the 18th c. New York, 1989, p. 169; Shaw, S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Cambridge, 1976, 158–159.

ман. Под покровителството на мира (*sulh*) между двете страни – Австрия и османската, в крепостите и паланките в граничната им зона (*hudutunda*) идват търговци (*bazegân*) и донасят стоки. Те трябва да имат в ръцете си документ (*senet*) от двете страни. Редът във Видинската крепост е подобен на този в крепостите Темешфар и Белград: Всички, движещи се по суша и по Дунава чужди търговци под защита на капитулации (*müstemin kâfiresi*) или мюсюлмани и немюсюлмани османски поданици (*ehl-i zimmi ve islam*), а също и евреи, които идват в османската държава (*dar-ül islam*) или отиват по търговия в споменатите крепости, разположени в чужбина (*dar-ül harb*), трябва да плащат *gümriik*. При преминаването им те трябва да се проверят (*yoklamak*) на портите на споменатите крепости дали имат документ (*hüccet*)⁴¹. По подобен начин се третира въпросът в заповед (*buyurultu*) до Видин от 1721/2 г. Търговци от чужбина (*dar-ül harb*), които преминават през Дунава между брега на Влашко (*Eflâk*) и Видин, трябва да идват във видинската митница съгласно стария закон (*kanun*) и да плащат мито (*gümriik*). Същото се отнася за местните (отсамните) търговци и тези, които идват от долните (вероятно от долното течение на Дунав) пристанища. Но понастоящем вместо да минават през митницата, те товарят стоката на лодки и отиват (подминавайки митниците) в чужбина (*dar-ül harb*). Освен това някои йолдаши (вер. еничари) с техните лодки (*kayık*) без разрешение на митническия чиновник (*gümriik emin*) пренасят стока на търговци между Видин и Влашко, излизайки на брега на скрити места. Заповедта е иницизирана от откупчика на видинското пристанищно мито, който е помолил да се изпрати ферман до командира на войската в Подунавие (*Tuna çeribaşı*); 1722 г.⁴²

Османските поданици, търгуващи в чужбина, подобно на своите колеги от европейските държави, могат да се възползват и от османските дипломатическите пратеничества, следвайки широко разпространената практика дипломатическата дейност да се съчетава с размяна на стоки под формата на подаръци или, както я наричат руснаците по това време „казнена“, държавна търговия без мита или поне с митнически облекчения. Те могат да търгуват и като облагодетелствани търговци (*hassa tüccarları*), изпращани в Европа от двореца или от местни паши да купуват и продават⁴³.

Една група търговци са тези, чийто персонален статус, по израза на В. Панаите, формира междинна категория, са поданици на османските васали⁴⁴. Те са ангажирани едновременно в международната търговия и в османската междурегионална търговия.

⁴¹ ОрО, S67, с. 45, док. I.

⁴² ОрО, S305, л. 22-б, док. I (публикувано във: Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ). Т. 2. Състав. Б. Цветкова. С., 1971, с. 158) и док. II.

⁴³ *Заборовский, Л.* Цит. съч.; *Bağış, A.* Osmanlı Ticaret'inde Gayri Müslimler. Ankara, 1983, 59–61; *Pakalan, M.* Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. I. Istanbul, 1946, 115–117; *Новичев, Т.* История Турции. Т. 3. Част 2. Ленинград, 1973, с. 105; *Sanda, H.* Reya ve Kölyü. Istanbul, 1970, 96–99; *Gökbilgin, M.* Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseslerin ve Teşkilatına Etkileri. – Belleten, 121, Ankara, 1967, s. 111; *Faroqhi, S.* Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560–1650). – In: Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire. London, 1986, 79–80.

⁴⁴ *Panaite, V.* Trade and Merchants..., 268–269.

a certificate. They were freed from market fees due in settlements with market through which they had traveled transit. The Ottoman territory was divided in big regions within which this mode was valid. As H. Inalcik points out, such one-time fees (*gümrük*) were due for every “customs zone” (coinciding with the taxation regions – *mukataa*); whenever the goods would be transferred to another zone the fee (*gümrük*) had to be paid again. Such long-distance merchants had to travel via particular roads and even stay at particular places; the goods could only be unloaded and unpacked at particular locations and there existed specific rules on the transfer of the goods to the retail dealers, local merchants who paid *bac* (see 2.3) and had sold it directly to the customers. In essence this was a home or a transit customs duty.⁴⁶ I would illustrate what was said about it by two examples. The first one dates to 1709. Before the court in Sofia was brought a group of *tabaks*, both Muslims and Christians, enumerated by their names, from Orta *mahalle* of *kasaba* Etropole and from *kasaba* Zlatitza. The proxy of the *emin* of *ihtisab* in Sofia wanted to tax them with *gümrük* and *ihtisab-i ihzariye*. He stated that although they did not belong to the *tayfe* of the *tüccars* they had brought in Sofia 22 pieces of *meşin* and *sahtiyan* leather but refused to pay the *gümrük*. The respondents however objected that they only process the raw material for which the *gümrük* has been paid by the *bazargâns* and then transfer it to the merchants. If then they were required to pay *gümrük* that would constitute a double taxation. They were workers (*işçi*) and not merchants. They stated that “the *gümrük* is paid by the *bazargân tayfe*” and that because of the harassment they suffered they had send an *arzuhal* to the capital. In response to that they have gotten a Sultans order supporting their claims, which is presented to the Sofia court. The second example is a petition from 1762 by Halil, who was farming a *malikâne*, including the *ihtisab-i ihzariye* tax form Sofia, the *gümrük* on the European clothing (*akmişe-i frenk*), as well as a *resm-i kahfe*, *buzhane* etc. The *mukataa* includes the taxation of various fruits, *gön*, *sahtiyan*, linen, transported from Tekfurdağı by ox carriages by the *tayfe* of the *tüccars*. According to the old *Kamun* they had to be taxed for the benefit of the state by *resm-i gümrük* and *zarar-i kassabiye* levied on the carriages as was stated in the *berat* of the farmers of the *mukataa*. Some of the merchants refused to pay the *gümrük* or the reason that they were from janiseries or were *imams* and *hatibs*. There was an order from 1739 however that Muslims should pay in total 4% in *resm-i gümrük* and *zarar-i kassabiye* and the Nonmuslims (*kâfir*) – 5%.⁴⁷

It was possible for these merchants to obtain a sultan’s document for buying goods for supplying certain state manufactures, a consumer centre, or the capital, i.e. they used a kind of monopoly and behind its screen they carried on their private trade. This kind of trade is illustrated by the following example. For example the supervisor (*nazır*) of state revenue source (*mukataa*) of Plovdiv and his representative named the people who were to sell state (*miriye*) rice at the markets of Tatar Pazarı,

⁴⁶ Bağış, A. Op. Cit., p. 60–61; Inalcik, H. The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 91–95, 107.

⁴⁷ OrO, S. 4, f. 14-b, doc. I; S 21, p. 65, doc. II.

2.2. Участници в междурегионалната османска търговия. На това ниво търговците, за разлика от дребните, ангажирани на локално ниво, не са обединени в корпорации или цехове, фаворизирани са, не са ограничени в печалбата, могат да правят сдружения и дейността им не се ограничава от правилата на *hisba* (своеобразен мюсюлмански нравствен бизнес кодекс) с изключение на забраните за търговия с определени стоки⁴⁵. Те не плащат вътрешни мита, а еднократна такса, мито, върху стоката, наричана в изворите *bas* или по-често *gümrük* – 3–5% немюсюлманите и 2% мюсюлманите, и надбавки към тях (дължими са от всички привилегирани търговци, вкл. и *müstemin*, когато осъществяват вътрешнотърговска дейност), за което, разбира се, трябва да имат удостоверение. Освободени са обаче от пазарни такси, дължими в селища с пазар, през които минават транзит. Самата османска територия е разделена на големи зони, в рамките на които важи въпросният режим. Както уточнява Х. Иналджък, тези еднократни гюмурици се дължат само в рамките на една „митническа зона“ (припокриваща се със специфичен данъчен район=*mukataa*); при преминаване на стоката в друг район се дължи повторен *gümrük*; подобни търговци на далечни разстояния трябва да минават по определени пътища и дори да отседат на определени места; не бива стоката да се разобаква и разтоварва освен на определените места; при определен ред те трябва да предават стоката на дребните търговци (вж. 2.3), които плащат *бадж* и непосредствено да я продават надребно на потребителите. По същес_тво това е вътрешно или транзитно мито⁴⁶. Ще дам два примера, които илюстрират казаното. Първият е от 1709 г. Пред Софийския съд са изправени поименно изредени табаци мюсюлмани и християни от махала Орта на касаба Етрополе и от касаба Златица. Пълномощникът на отговорника за събирането на таксата *ixmısab* в София иска да ги облага с *gümrük* и *ihtisab-i ihzariye*. Той твърди, че, макар да не са от *тайфата* на *муджарите*, те са донесли за продан в София 22 кожи (*meşin*) и *sahtiyan*, но пък отказват да плащат гюмрюк (*gümrük*). Ответниците обаче казват, че обработват суровините, за които е платен гюмрюк от *базергяните*, и ги предават на търговците; ако и тогава им искат гюмрюк, означава той да се плаща два пъти; те са работници (*işçi*), а не търговци. „Гюмурици се дават от *базергян тайфата*“, твърдят те и за тормоза, на който са подложени, са изпратили *arzuhal* до столицата. Съответно са получили султанска заповед в унисон с позицията си, която е представена пред Софийския съд. Вторият пример е изложение от 1762 г. от Халил, който е взел на откуп *malikâne*, включващо данъка *ihtisab-i ihzariye* на София, гюмрюк от европейски дрехи (*akmişe-i frenk*), както и *resm-i kahfe, bozahane* и др. В обсега на *мукамаата*

⁴⁵ *Inalcik, H.* The Hub of the City: the bedestan of Istanbul. – International Journal of Turkish Studies (IJTS), Vol. I, p. 1; *същият*. Capital Formation in the Ottoman Empire. – Journal of Economic History (JEH), Vol. 29, p. 98; *Marcus, A.* The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the 18th c. New York, 1989, p. 169; *Shaw, S.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Cambridge, 1976, 158–159.

⁴⁶ *Vağış, A.* Цит. съч., 60–61; *Inalcik, H.* The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 91–95, 107.

Sofia, Samoko, Kostenets, the village of Saruhan beylu (probably now-a-days town of Septemvri), the village of Peshtera. In the court in Sofia one of them – Mahmud *bey* – produced a *mektup*, which read that from the month of *Recep* onwards nobody had a right to sell rice, except for merchants, who had been authorized to sell state rice, as it was regulated by the *kanun* and the custom.⁴⁸

Some aspects of the status of participants in interregional trade can be found illustrated in *berats* of 1695/96 and 1698/99 of tax farmers of the *gümriük* on tobacco, which is, actually, a home duty. The *berats* themselves contain in fact the principles of a (law) *kanun* which regulated a particular commercial activity. The *gümriük* had to be collected in the port of Istanbul, in Edirne, Filibe, Tatar Pazardzik, in the ports from Vidin to the mouth of the Danube, and in the ports on the Black Sea coast up to Istanbul. Tobacco was prohibited to be sold in any other places. In a *berat* of 1760/1761 we find mentioned the places for gathering tobacco: Thessaloniki, Yenişehir, Sofia, Tekfurdği, Gelipoli, Gümürçine (Komotini, Greece), Nish, Bosnia, Skopie. Duties had to be paid there by *tüccars* and *bazardâans*, who were distinguished from the petty merchants “at a *dükkan*”. The first ones were not allowed to sell tobacco at there “front doors”, i.e. to sell retail. The *resm-i gümriük* was: for an *okka* of tobacco of higher quality *yenice* and *vardar yeniceis* – 10 *akçes*, and for tobacco of lower quality – 4 *akçes*. “The tobacco merchants” had to have document *edatezkeresi*, but not to tell *emins*: “I have a *tezkere* from the last year’s *emin*”; or to try to cheat as 5–6 *bazargâans* show one and the same *tezkere*. It is explained how documents were issued for merchants transporting tobacco from the places of growing to the centers of sale.⁴⁹

It is possible to distinguish two kinds of long-distance merchants within the Ottoman Empire, according to the goods they buy or sell. Large scale sale operations inside Ottoman market of agricultural production, raw materials and semi-manufactured goods were carried out in the shape of “state trade” or state supply. In the public spirit in Rumeli, in reference to people who had made their fortune due to “state trade”, a new image appeared – an image of the *beratlı*, Christians in Muslims “merchant clothes”, riding horses, carrying guns and having *berats* (in fact, patents for large-scale and long-distance trade).⁵⁰ This collective image becomes clearer due to the portraits of church-donors, the pretentious tombstones of some Christian *celeps*, depicted as officers or nobility (*boyars*), or, in the texts of Orthodox hierarchs’ petition epistles for donations sent to “[...] reverent priests, the most noble archons, the most useful merchants and other Orthodox people [...]”.⁵¹

⁴⁸ OrO, S 1bis, p. 128, doc. II – published in: *Ихчиев, Д.* Материали за историята ни под турското робство. – ИИД, 1, 1905, с. 90; see also: *Грозданова, Е., С. Андреев.* Солаството по Българското Черноморие през XV–XIX в. С., 1982; OrO, S21, p. 65, doc. II; S4, f. 14-b, doc. I.

⁴⁹ OrO, R4, fol. 63-a, doc. I; R2, fol. 99-a, doc. I and fol. 99-b, doc. II, S21, p. 24, doc. III, R2, fol. 100-a, doc. I.

⁵⁰ It is interesting to follow how these practices were developed in the institution of the so called *avrupa tüccarlar* but here we are not concerned with this topic. See: *Beratlı*. – EI2, Vol. 1, p. 1171.

⁵¹ *Снегаров, Ив.* Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, Богосл. фак., 20, 5, 1942/3, 8–9.

влиза облагането на идващите от Текфурдаг и други места плодове, грозде и др. плодове, гъон, сахтиян, лен и др., донасяни от *тайфата* на *туджарите*, като се товарят на волски коли. Съгласно стария *канун*, те трябва да се облагат в полза на държавата с *resm-i gümrük* и *zarar-i kassabiye*, налаган върху колите, както е указано в берата на откупчиците на *мукатаата*. Някои от търговците обаче отказват да плащат гюмрюк под предлог, че са кой от разреда на еничарите, кой пък е имам или хатиб. Има обаче заповед от 1739 г., че мюсюлманите трябва да пращат общо 4% *resm-i gümrük* и *zarar-i kassabiye*, а немюсюлманите (*kâfir*) – 5%⁴⁷.

Възможно е част от търговците да се сдобият със султански документ, за да закупуват стоки за снабдяване на определени държавни производства или консумативен център, или столицата, т.е. ползват своеобразен монопол, под чието прикритие осъществяват и частната си търговия. Например надзорникът (*nazır*) на държавния приходоизточник (*mukataa*) Пловдив и неговият пълномощник са определили хора, които да продават държавен (*miriye*) ориз на пазарите в Татар Пазарджик, София, Самоков, Костенец, село Сарухан бейлу (вер. дн. Септември), село Пещера. Един от тях – Махмуд бей, е представил пред съда в София писмо (*mektur*), че от месец реджеп на пазарите никой няма право да продава ориз освен търговците, упълномощени да реализират държавния такъв, както е по кануна и обичая⁴⁸.

Аспекти от статута на участниците в междурегионалната търговия се илюстрират от берати от 1695/1696 и 1698/1699 г. на откупчици на гюмрука върху тютюна, което по същество е вътрешно мито, докато самите берати съдържат в смет вид закона (*kanun*), който регламентира дадената търговска дейност. Гюмрукът ще се събира в пристанищата на Истанбул, в Одрин, а също във Филибе, Татар Пазарджик, по пристанищата от Видин до устието на Дунав и по черноморския бряг до Истанбул. Забранява се да се изкарва тютюн за продан на други места. В берат от 1760/1761 г. местата, определени за събиране на тютюна, са Солун, Йенишехир, София, Текфурдаг, Гелиполи, Гюмурджина (дн. Комотини, Гърция), Ниш, Босна, Скопие. Именно тук ще бъдат облагани *туджарите* или *базергяните*, които се разграничават от дребните търговци „на дюкян“. На първите специално се забранява да продават тютюн „от портите си“, т.е. на дребно. Митото (*resm-i gümrük*) е: от една ока от по-качествените тютюни *йенидже* и *вардар йенидже* се взима по 10 акчета, от по-нискокачествените – по 4 акчета. „Търговците на тютюн“ трябва да имат на ръка документ (*edatezkeresi*), а не да казват на *емините*: „Имаме си *тезкере* от миналогодишния *емин*“ или да мамят, като 5 – 6 души *базергяни* представят едно и също *тезкере*. Обяснява се как се издават документите на прекарващите тютюна от местата, където той се отглежда, към центрoвете на пласмент⁴⁹.

⁴⁷ ОгО, S 4, л. 14-б, док. I; S 21, с. 65, док. II.

⁴⁸ ОрО, S 1bis, с. 128, док. II – публикувано у: *Ихчиев, Д.* Материали за историята на турско робство. – ИИД, 1, 1905, с. 90; вж. също: *Грозданова, Е., С. Андреев.* Соларството по Българското Черноморие през XV–XIX в. С., 1982; ОрО, S21, с. 65, док. II; S4, л. 14-б, док. I.

⁴⁹ ОрО, R4, л. 63-а, док. I; R2, л. 99-а, док. I и л. 99-б, док. II, S21, с. 24, док. III, R2, л. 100-а, док. I.

Another kind of home interregional trade is selling and buying luxuries, manufacture goods, including textiles, spices, coffee, etc. The state's intervention here is much weaker. The quantities are much smaller. According to a document from the beginning of the 19th c. several merchants from Selânik, accompanied by three janissaries from Belgrade, transported coffee and other goods. They were attacked by 15 robbers in a village near the town of Vratsa. The janissaries *yoldaşes* in Belgrade were informed about the incident, as, apparently, they were responsible for the escort. The *yeniçeri ağası* sent an alarm letter to the *divan* of Rumeli and wanted an investigation to be launched in the village.⁵²

On this level it is sometimes difficult to distinguish state supply from free trade with the same goods. Merchants who worked in this area used the network of „stationary” small merchants. It was especially convenient when an interregional merchant was of a particular ethno-cultural community, whose local representatives were ones compatriots. In such cases a commercial network worked like a diaspora.

2.3. Participants in local trade. A local merchant was a petty one, rooted to local market (*bazar*, *suk* or *çarşı*), where exchange with villaşuışges and exchange inside a town were carried out. Local trade was regulated by the laws of *bac* – market dues *bac* and some other extra dues and fines.⁵³ The clauses of the well-known *kanuns* for *bac* from 15th – 16th c. is in the text of *berats* of the tax farmers of this tax.⁵⁴ As local merchants usually owned property and land in towns they had to pay a number of local taxes, including *ispenc* and *cizye*. They were usually united in trade companies. Some cases conducted by the *kadis* allow us to reconstruct the regulations and the practices on this level of trade. For example the Jewish community (*tayfe*), who lived in *dükkans* in *Çohaciler han* at Sofu Mehmed *paşa's* foundation (*vakf*), opposed in court the claims of the manager (*mütevelli*) of Yahya *paşa's* *vakf*, saying that they had run *dükkans* in the *bedesten* of the foundation and had paid rents for ages. They had to sell their goods (*yorgans* of special Yemeni cloth, clothes and gaily-colored silk) in the *bedesten* only, but not outside at the market streets (*suks*). Although the *mütevelli* had also an order (*buyurultu*) issued by the *vali* of Rumeli, according to which the Jewish had to be put back in the *bedesten*, Jews proved by “old people” that for ages they and their “fathers and grandfathers” had been living in *Çohaciler han*, where they had been selling and buying goods; 1 April 1709.⁵⁵

A local merchant had a right to get involved in interregional or foreign trade, as a partner of wholesalers, and to buy and sell goods locally. These local merchants covered local markets, i.e. they “left” *çarşis* and town markets to go to trade fairs, fairs near monasteries, or, as it is mentioned in the documents, “to go about villages”. A merchant who had been attacked by

⁵² OrO, D568.

⁵³ Герозиева, Цв., Н. Генчев. Op. cit., 143–145; Митев, Пл. Търговията...

⁵⁴ See for example *berat* of *mukataa* of Silistre, Rusçrk, Hırsova, Tutrakan from 1730 – OrO, F. 119, a.u. 182.

⁵⁵ OrO, S4, f. 12-a, doc. I.

Могат да се разграничат два вида търговци на далечни разстояния вътре в османската държава според стоките, с които търгуват. Машабни стокони операции по пласмента в границите на вътрешния османски пазар на селскостопанска продукция, суровини и полуфабрикати най-често се осъществяват под формата на „държавна търговия“ или държавно снабдяване. В общественото съзнание в Румелия по отношение на хора, състоятелни благодарение на „държавната търговия“, се формира образът на бератлиите християни с мюсюлмански „дрехи на търговци“, яздещи кон и въоръжени и снабдени с берати (фактически патенти за едромашабна държавна търговия на далечни разстояния)⁵⁰. Този събирателен образ се уплътнява чрез киторските портрети, претенциозните надгробни паметници на някои християнски джелепи, представени като офицери, или в текстовете на просителните послания на православни йерарси за дарения, изпратени до „[...] благоговеини йереи, благороднейши архонти, полезнейши търговци и останали православни [...]“⁵¹.

Друга разновидност на вътрешната междурегионална търговия е с луксозни стоки, манифактура, вкл. текстил, подправки, кафе и пр. Тук държавната намеса далеч не се усеща така силно. Няма патенти за определен пазарен район, квоти и пр. Количествата не са толкова големи. В османски документ от началото на XIX в. четем, че няколко солунски търговци, придружени от трима белградски еничари, пренасяли кафе и друга стока. Те били нападнати в едно врачанско село от 15 разбойници. За същото, явно като ангажирани в охраната, са известени еничарите йолдаши в Белград и с писмо на еничарския ага е алармиран румелийският диван, за да се разследват жителите на селото⁵².

На това ниво понякога е трудно да се разграничи държавното снабдяване и свободната търговия със същите стоки. Подвизаващите се в тази сфера използват мрежата от „стационарни“ дребни търговци. Особено удобно е, когато междурегионалният търговец е от специфична етнокултурна общност и негови посредници по места са сънародниците му. В такъв случай търговската мрежа функционира подобно на диаспора.

2.3. Участници в локалната търговия. Местният търговец е дребен, закотвен на местния пазар (*bazar, suk* или *çarşı*), където се осъществява обменът със селото и се осигурява вътрешноградската размяна. Локалната търговия се регулира от законите за пазарни такси (*bac*) и различни допълнителни такси и глоби⁵³. Клаузите на добре познатите кануни за баджа от XV–XVI в., които те дължат, фактически се съдържат в бератите на откуп-

⁵⁰ Интересно е да се проследи как тези практики се развиват в институцията на т.нар. *avrupa ticcarlar*, но тук няма да се занимаваме с този въпрос. Вж.: Beratli. – E12, Vol. 1, p. 1171.

⁵¹ *Снегаров, Ив.* Исторически вестии за Търновската митрополия. – ГСУ, Богосл. фак., 20, 5, 1942/3, 8–9.

⁵² ОрО, D568.

⁵³ *Герогиева, Цв., Н. Генчев.* Цит. съч., 143 – 145; *Митев, Пл.* Търговията...

robbers introduced himself in court as follows: “I am from the group of Greek merchants (*urum taye-i tüccarlardan*) and I am going about villages”. An Armenian from the *tayfe* of *acems* (the name is illegible) who at that period carried on a trade in the *kasaba* of Ihtiman complained that his goods, which he had left in Hamza a month and a half earlier, had been stolen: 12 rolls of *boğas*, a rifle and a pair of shalwars.⁵⁶ On that very level the stationary main bodies of the minority diaspora showed themselves as a crucial element of the network that united both traveling merchants and merchants abroad from the same minority groups.

2.4. Specialized groups helping commercial activities. Both free trade and “state” trade were caravan trades in which **kiraci** had an important role.⁵⁷ They were local people who were hired to transport goods with pack animals and wagons, gave assistance to Dubrovnikan and Jewish merchants as well as to all the other merchants working in the area of private or “state” trades. They were hired individually or as a group led by a *kiracibaşı*. Arrangements probably were made in court with making a list of the goods for delivery and payment. On this basis claims were set up when the arrangements were not kept. Ismail, a Jew from Sofia “*frenk cemaat*”, brought to trial *kiraci* Stoyan son of Vuyo, a non-Muslim *zimma* from Breznik. Ismail’s client Mussi, a Jew from Selânik, hired Stoyan for tax (*icare*) of 200 *akçes*. He had to transport some goods to Sofia: *çoha*, kerchiefs and raw silk, – worth 21,911 *akçes*; everything was listed in a defter. But, apart from the list, Stoyan did not deliver the goods from Thessaloniki to Ismail. Stoyan justified himself and said that he had been robbed; 1619.⁵⁸ Large quantities of state supplies were transported by peasants on oxcarts, as it can be seen from a large number of orders around the extraordinary taxes *avariz*, government supply, etc.

Sürücüs transported livestock and could be very often seen around the *celeps* and in wholesale “state trade” where, actually, they carried out tax farmers and supply officers’ orders.⁵⁹ For example the courtier *hass kassapbaşı elhacc* Osman reported that some time earlier Dimitri, a **teller of sheep** (*sayıcı*), had had to buy sheep in Roumeli *vilayet* for 2,000 *guruşes*. In Rouse district, when he and his leader (*kılavuz*) parted, several riding robbers attacked Dimitri and the 3–4 shepherds (*çobans*) that accompanied him, killed them and stole 1,500 *guruşes* and goods. Beside the *voivoda* of Rouse illegally kept 520 sheep that had been bought for the state; 1688.⁶⁰

⁵⁶ OrO, S21, p. 88, doc. I; S149, fol. 21-b, doc. IV.

⁵⁷ *Murphey, R.* Op. cit., p. 117; *Сакъзов, Ив.* Търговията..., с. 23; *Подградская, Е.* Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII в. Кишнев, 1991, с. 215; *Димитријевућ, С.* Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку. Београд, 1970.

⁵⁸ OrO, S308, p. 10, doc. III – published in: Извори за българската история. Т. 21. С., 1977, p. 269.

⁵⁹ *Грозданова, Е., С. Андреев.* Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII в. С., 1998.

⁶⁰ OrO, R3, f. 15-b, doc. II.

чици на същите такси⁵⁴. Понеже обикновено владеят имоти и земя в града, локалните търговци подлежат на различни местни данъци, вкл. испендж, както и джизие. Обикновено са обединени в гилдии. Отделни казуси, разглеждани от кадиите, позволяват да се реконструират нормите и практиката на това ниво на търговията. Например, общността (*tayfe*) на евреите, които живеят в дюкяни в Чохаджилерския хан към фондацията (*vakf*) на Софу Мехмед паша в София, отблъсква пред съда претенциите на управителя (*mütevelli*) на вакъфа на Яхия паша, че от стари времена държат дюкяни в безистена на фондацията и му плащат наем; че трябва да продават стоката си (юргани от специална йеменска тъкан, горни дрехи и пъстра коприна) само в безистена, а не навън по пазарните улици (*suk*). Макар че мютевелията има и заповед от румелийския валия, че евреите трябва да се заселят обратно в безистена, евреите доказват чрез „възрастни хора“, че от старо време те и „бащите и дедите“ им живеели в Чохаджилерския хан, където са продавали и купували; 1 април 1709 г.⁵⁵

Местният търговец може да е ангажиран във вътреимперската между-регионална или международна търговия като партньор на едрите търговци и по места изкупува или пласира дадена стока. Тези местни търговци обхващат локалния пазар, то ще рече „излизат“ от чаршията и градското тържище, за да стигнат до панаири, до събори край манастири и, както буквално се споменава в документите, да „обикалят по селата“. Нападнат на пътя от разбойници търговец се представя в съда така: „Аз съм от групата на гръцките търговци (*urum taye-i tüccarlardan*) и обикалям селата“. Арменец от групата на аджемите (*tayfe-i acem*), който в настоящия период търгува в касаба Ихтиман, се оплаква, че му е открадната оставената преди месец и половина у Хамза стока – 12 топа *boğasi* (памучно платно), пушка и едни шалвари⁵⁶. Именно на това ниво стационарните ядра на диаспората на малцинствата се проявяват като възлов елемент на мрежата, която обединява и движещите се търговци, и тези в чужбина от същите малцинства.

2.4. Специализирани групи, подпомагащи търговската дейност.

И при свободната, и при „държавната“ става дума за керванна търговия, което определя голямата роля на **кираджиите**⁵⁷ – местни хора, които са наемани да превозват стоки с товарни животни и каруци, обслужват дубровничани, евреи и всички останали търговци, действащи на полето на частната и на „държавната“ търговия. Те са наемани индивидуално или като група начело с кираджибашия. Уговорките евентуално се правят пред

⁵⁴ Вж. напр.: *берат за мукатаата* Силистра, Русчук, Хърсово и Тутракан от 1730 г. – ОрО, ф. 119, а.е. 182.

⁵⁵ ОрО, S4, л. 12-а, док. I.

⁵⁶ ОрО, S21, с. 88, док. I; S149, л. 21–б, док. IV.

⁵⁷ *Murphey, R.* Цит. съч., с. 117; *Сакъзов, Ив.* Търговията..., с. 23, *Подградская, Е.* Економическите связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII в. Кишинев, 1991, с. 215; *Димитријевич, С.* Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку. Београд, 1970.

The traffic on the Danube and the Black Sea was operated by **ship owners and captains** (*kapudans* and *gemicis*) who, on their part, were connected with qualified local people operating water transport – *cerahors*, *vozars*, *dumancis*, **owners of barns** in which state supplies were kept, etc.⁶¹

Without enumerating all such professions and their functions I would only note that these were local people, having good knowledge of the local geographic, social and economic environment.

2.5. All the merchants and their assistants mentioned above, who worked in the area of private trade, could be engaged in parallel **Ottoman “state trade”** – i.e. collecting taxes in kind, state deliveries, military supply and the supply of the capital and big towns. This is a field of cooperation between the authorized by the state functionary-*askeri* and “trusted” Ottoman merchants among whom we find quite a large number of representatives of ethno-religious “merchant minorities”. All of them relied on a line of jobbers who helped them to get in contact with villages, to store and transport large quantities of agricultural produce by land and by the water transport, etc.⁶²

Different levels of trade were operated by people with different financial resources and of different legal status, and each particular person played more than one of these roles.

However, together with these explained above horizontal abstract divisions of merchant class, there are some peculiar pillar trade structures, uniting merchants of different kinds, but from one ethno and confessional community.

3. Merchants from the “minority” ethno-confessional groups⁶³

I shall try to outline a short portrait of those small “professional groups” primarily on the basis of historiographic sources and shall illustrate the picture with some interesting cases from the Ottoman documents.

3.1. The Dubrovnians were the earliest on the trade field and, in fact, almost the only “*müstemin*” merchants trading in Bulgarian territory until 19th c., which had Ottoman privileges as citizens of the Republic of Dubrovnik, a tributary of the Ottoman Empire. They were not *reaya* of the sultan, although sometimes there were attempts to treat them as *reaya*. In the 15th-17th centuries they were organized in about ten colonies – a unique phenomenon on Bulgarian

⁶¹ *Иванова, Св.* Опис на османотурски сиджил R1 от град Русе от средата на XVII век, запазен в Ориенталския отдел на Народната библиотека “Св. св. Кирил и Методий“. Unpublished.

⁶² *Ibid.*; Опис на османотурски документи за занаяти и търговия XVI–XIX в., запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Ред. *С. Андреев*. Състав. *А. Велков, П. Груевски, Св. Иванова, М. Михайлова-Мръвкарлова, Н. Робев, Е. Силянова*. С., 1993; *Faroghi, S.* Trade and Revenue Collection in Later Sixteenth-century Salonica. – In: *Ottomans and the Sea*. Ed. *K. Fleet*. Oriente Moderno, Vol. 20 (81), n.s., 1–2001, p. 104.

⁶³ *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – Във: *Българският шеснадесети век*. С., 1996.

съда, като се описва стоката за доставка и заплащането; на тази база при неизпълнение на поетите ангажименти се отправят искове. Евреинът Исмаил от софийския „*frenk cemaat*“ призовава пред съда *кираджи* Стоян, син на Вуйо, немюсюлманин от Брезник. Клиентът (*müşteri*) на Исмаил – евреинът Муси от Солун, наел срещу 200 *акчета* такса (*icare*) Стоян да пренесе до София чоха, кърпи за глава и сурова коприна на стойност 21911 *акчета*, описани в дефтер. Но освен списъка Стоян не е предал на Исмаил стоката от Солун. Стоян се оправдава, че по пътя бил ограбен; 1619 г.⁵⁸ Големи количества държавни доставки се прекарват от селяни с волски каруци, както личи например от множество заповеди около извънредните данъци авариизи, държавните доставки и пр.

Суруджиите прекарват добитък и особено често ги виждаме около **дже-лепите** и в едрата „държавна търговия“, където те фактически изпълняват заповедите на откупчици и интенданти⁵⁹. Например дворцовият капуджибашия елхадж Осман е съобщил, че Димитри – брояч на овце (*savıcı*), е трябвало преди време да закупи овце във вилаета Румели за 2000 гроша. В каза Русе, когато се разделил с водача си (*kılavuz*), няколко конни разбойници нападнали Димитри и намиращите се с него 3–4 овчари (*çoban*) и ги убили, заграбили 1500 гроша и вещи. А русенският войвода неправомерно е задържал закупените за държавата 520 овце; 1688 г.⁶⁰

Трафикът по Дунав се обслужва от **корабопритежатели и капитани** (*kapudan* и *gemici*), свързани от своя страна с работещи към водния транспорт квалифицирани представители на местното население – **джирахори, возари, думанджии, собственици на хамбари**, които съхраняват държавни доставки и пр.⁶¹

Без да се изброяват всички професионални групи и техните функции само ще допълня, че всички те са били местни, хора, имащи добри познания за локалната географска, социална и икономическа среда.

2.5. Всички изброени видове търговци и техните помагачи, които се проявяват на полето на частната търговия, могат да са ангажирани и в паралелната **османска „държавна търговия“** – т.е. събирането на данъци в натура, държавни доставки, военно снабдяване и снабдяване на столицата и големите градове. Тук действат заедно оторизираният от държавата функционер-аскери и „доверени“ османски търговци, сред които откриваме немалко представители на етно-религиозните „търговски малцинства“. Всички се опират на верига от посредници, чрез които се свързват със се-

⁵⁸ ОрО, S308, с. 10, док. III – публикуван в: Извори за българската история. Т. 21. С., 1977, с. 269.

⁵⁹ Грозданова, Е., С. Андреев. Желепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII в. С., 1998.

⁶⁰ ОрО, R3, л. 15-б, док. II.

⁶¹ Иванова, Св. Опис на османотурски сиджил R1 от град Русе от средата на XVII век, запазен в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Непубл. ръкопис

territory up to the 19th century. The colonies had legal-notary functions; they had to consume the autonomy jurisdiction given in the (*ahdnames*) and to guarantee some ex-territoriality as well. Dubrovnican colonies were corporative structures of individuals of identical status (there existed no practice of appointing or electing consuls) and they were treated by the authorities as individuals. The role of a consul was taken over by the Dubrovnik's envoys to Istanbul, and the problems between Dubrovnican merchants were solved by the respective institutions in the Republic itself. Some people in the colonies, frequently the priest supported by them, could collect information for given judicial dispute or to perform notary functions. In fact, people from Dubrovnik often addressed *kadi* court, where in their defense presented *ahdnames* and firmans, but without a consul's presence.⁶⁴

It is assumed that towards the colonies Dubrovnicans as well as Catholics gravitated. They were registered in the Ottoman tax registers as "*Latin*", "*Frenk*" or "Dubrovnikan", but, most often were non-Muslims *zimmi*, reaya – either Bulgarianized Dubrovnican people, or local Catholics, or Dubrovnican people who had real estates on Ottoman territory.⁶⁵ For example in Rouse in the 18th century, according to tax registrations in a local *kadi sicil*, 13 *Latin* people had to pay *ispenc*, tithes and other taxes (probably, for the land that they owned) to the *malikâne* of the *voyvoda* in Rouse. Besides in the same town a *Latin tayfe* as a community was engaged in paying *avarizes* and vilayet expenditure as early as the middle of the 17th century, or were among the members of trade companies paying *imdat* (financial assistance for the *vali*).⁶⁶

Once a year Dubrovnican *cizie/harac* was paid collectively by the Republic at the expense of all the Dubrovnicans, then the Republic collected the sums of money individually from its subjects.⁶⁷ For example the *hulâsa* (a report accompanying the documents on given case from the province to the capital) on occasion of a letter of the "prince of the Republic of Dubrovnik" (*cumhuriyet*) of 1783 informed that the *ciziye* would be handed in to the sultan's treasury by ambassadors (*elçi*) Nicolo Saraka and Franchesco Gradi.⁶⁸

According to the *ahdnames* the merchants from Dubrovnik paid a duty once only and thus they were not obliged to pay local market taxes *bacs*, namely: a *gümriük* of 2%, in Bursa and Edirne – 3%, in Istanbul – 5% (without the tax *kassbiye*). The *gümriük* had to be paid, first of all, for imported goods. For the goods that were bought from the growers and makers in villages, according to some authors, they, in fact, did not have to pay export duties or *bacs*. Until 1521, the *gümriük* was paying on the spot (at the disposal of the imported goods or at the purchased of the local one), which caused constant arguments about

⁶⁴ *Списаревска, Ђ.* Права на дубровничани..., 32–34; An Economic and Social..., p. 260; *Biegman, N.* Op. cit., p. 69 – 70.

⁶⁵ *Фрейденберг, М.* Дубровник и Османская империя. М., 1989, с. 143.

⁶⁶ OrO, R5, fol. 33-a, doc. II; R1, fol. 22-a, doc. III, fol 24-a, doc. I; *Сакъзов, Ив.* Стопански врџки..., с. 35; *Винавер, В.* Дубровник и Турска у XVIII веку. Београд, 1960, с. 53.

⁶⁷ *Hadzibegić, H.* Džizja ili Harač. – Prilozi za Orientalnu Filologiju (POF), T. 3–4, 1952/3, p. 73; *Поповић, Т.* Турска и Дубровник у XVI веку. Београд, 1973, 91–99.

⁶⁸ OrO, OAK 19/53; *Biegman, N.* Op. cit., p. 70.

лото, складират и превозват големи обеми селскостопанска продукция по суша и вода⁶².

Отделните нива на търговия се обслужват от хора с различни финансови възможности и юридически статут, а конкретните персони нерядко се проявяват в повече от една роля.

Наред с тези хоризонтални абстрактни деления на търговското съсловие обаче, съществуват и своеобразни пиларни търговски структури, обединяващи различните видове търговци, но от една етно-конфесионална общност.

3. Търговци от средите на малките етно-конфесионални групи⁶³

Ще се опитам да дам кратък портрет на тези малки „съсловни групи“ главно на базата на историографски източници, като ще илюстрирам картината с някои интересни казуси от османски документи.

3.1. Дубровничани се явяват най-рано на търговското поприще и са практически почти единствените „мюстемин“ (*müstemin*) търговци по българските земи, ползващи преференции от османците като граждани на трибутарната на османците република Дубровник. Те не са рая на султана, макар че понякога се правят опити да се третира като такава. През XV–XVII в. са организирани в десетина колонии – уникално явление в българските земи до XIX в. Колониите имат съдебно-нотариални функции и трябва да консумират автономната юрисдикция по *ахднаметата*, вкл. да си гарантират известна екстериториалност. Дубровнишките колонии са корпоративни структури на хора с идентичен статут (няма практика да се назначават или избират консули) и се третират от властите като такива. Ролята на консул се поема от пратеничествата на Дубровник до Истанбул, а порблемите между дубровнишките търговци се решават чрез съответните институции в самата република. Отделни лица в колониите, нерядко поддържаният от тях свещеник, могат да събират информация за даден съдебен спор или да осъществяват нотариални функции. На практика дубровничани често се обръщат към кадийския съд, където в своя защита предявяват *ахднамета* и фермани, но без присъствието на консул⁶⁴.

Предполага се, че към колониите гравитират дубровничани или католици, които са включвани като рая в данъчните османски регистри под името „латини“ (*latin*), „френки“ (*frenk*) или „дубровничани“, но по-скоро

⁶² Пак там; Опис на османотурски документи за занаяти и търговия XVI–XIX в., запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ред. С. Андреев. Състав. А. Велков, П. Груевски, Св. Иванова, М. Михайлова-Мръвкарлова, Н. Робев, Е. Силянова. С., 1993; *Faroqhi, S.* Trade and Revenue Collection in Later Sixteenth-century Salonica. – In: *Ottomans and the Sea*. Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol. 20 (81), n.s., 1–2001, p. 104.

⁶³ Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – Във: *Българският шеснадесети век*. С., 1996.

⁶⁴ *Списаревска, Й.* Права на дубровничани..., 32–34; *An Economic and Social...*, p. 260; *Biegtan, N.* Цит. съч., 69–70.

their privileges with local tax-collectors (many firmans insisted on taking from Dubrovnik merchants a duty of 2% for a sale, but local authorities could not get used to it), after that Dubrovnik started paying it collectively for all its merchants once a year – *maktu*. At that time they started paying the government revenue source *mukkataa* of a total *gümriik* (the *maktu* mentioned above) as redemption payment to the taxfarmers (*mültezims*) – Dubrovnikan, which in turn collected the sum alone from the merchants of different Ottoman towns.⁶⁹

However, in some places great pressure was still put illegally on the merchants from Dubrovnik aimed at making them pay taxes, duties and dues. A firman to the *valis* and the *kadıs* in Bosnia, Roumeli and Özi (Ochkov, today in Ukraine) was initiated by Dubrovnikan *elçi* Marokboga (?), Chenoristi (?) and Setmil (?). It is said that Dubrovnikan *bazergâns* came to the Ottoman state to “do trade (*ticaret*)”, but, breaking the rules, Ottoman functionaries searched through their foods, livestock and goods, demanded *bac* and introduced different illegal innovations *bedaattlar*.⁷⁰ But, according to the pretty clear position stated in a sultan’s *ahdname*, in Roumeli *eyalet* nothing had to be demanded from Dubrovnikan *bazergans*; year 1722. The names of affected people can be read in a similar firman to the *kadı* of Sofia: Mar, Martin, Gör[e] and Yovano bey. When they wanted to buy and transport some goods, the *mütesellim* of Sofia forcibly made those Dubrovnikan to pay a *bac* of 30 *guruşes*. This contradict to the *ahdname* and a sultan’s order they had in hands; year 1722.⁷⁰ Dubrovnikans in Rouse had such a copy of an *ahdname* of 8–16 November 1640, made, probably, due to coming to the throne of Ibrahim I (1640–1648). Proved by the copy of the document in the local *sicil* – the copy was made in 1657. The document acknowledges the rules of the *ahdname* by deceased sultan Ahmed khan (perhaps, Ahmed I, 1603–1617): “Dubrovnik pays annually 1,250 *filurs* in the treasury, and no more *harac* has to be demanded from Dubrovnik merchants; according to an old resolution, at the place of sale Dubrovnikans have to pay *gümriik* of 2 %, and in Istanbul, Bursa and Edirne only – *gümriik* of 5%, which is paid in the treasury separately. Currently the *mukataa* is formed from the *gümriik* and is bought off for 300,000 *akçes* for three years (for its collecting Dubrovnikans were acting as *kefils* for each other with their property); if they do not manage to sell anything, they are not supposed to pay *gümriik* or *bac* on the road”⁷¹

Historiography emphasizes especially the successfully organized network of local jobbers, which allows the Dubrovnikans to use a cheap way to obtain and to export overstock, of leather, wool and wax mainly, by land or by land and sea with local kiracıs and with (mainly) foreign ships trough the Black Sea ports. The Dubrovnikans had a three-level organization of commercial activity: merchants living and carrying on a trade in Turkey; merchants in Dubrovnik; merchants who traveled and carried on a trade between Turkey and Dubrovnik or a third

⁶⁹ Фрейденберг, М. Оp. cit., p. 143; Biegman, N. Оp. cit., p. 48, 56–57; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 25.

⁷⁰ S85, fol. 23-b, doc. I

⁷¹ OrO, S269, f. 4-b, doc.II и III; R1, fol. 29-b, doc. I; see also: Винавер, В. Оp. cit., p. 48.

са немюсюлмани зимми (*zimmi*), рая – то ли побългарени дубровничани, то ли местни католици, то ли дубровничани, които имат недвижими имоти на османска територия⁶⁵. Например в Русе през XVIII в., съгласно данъчни регистрации в местния кадийски сиджил, 13 души *латини* подлежат (вероятно за владяна от тях земеделска земя) на испендж, десетъци и др. към маликянето на русенския войвода. Освен това в същия град *тайфа* на *латините* е ангажирана като общност в изплащането на аварии и на вилаетските разходи още от средата на XVII в. или е сред плащащ *имдад* (финансова помощ за *валията*) еснафи⁶⁶.

Джизieto/хараджът на дубровничаните се плаща колективно веднъж годишно от републиката за сметка на всички дубровничани, а тя самостоятелно събира сумите от поданиците си⁶⁷. Например в *хуляса* (доклад, съд-провождащ документите по даден казус от провинцията към столицата) от 1783 г. по повод писмо на „княза на Дубровнишката република“ (*cumhuriyet*) се съобщава, че джизieto ще се предаде в султанската хазна от посланиците/*елчиите* Николо Сарака и Франческо Гради⁶⁸.

Съгласно *ахднаметата* дубровнишките търговци плащат еднократно мито, което ги освобождава от местните пазарни такси (*baç*), а именно: 2% гюмрук, в Бруса и Одрин – 3%, а в Истанбул – 5% (без таксата *kassbiye*). *Гюмрукът* се налага на първо място за внесените стоки, а за закупените на място от производителите по селата стоки, според някои автори, фактически не се плащат износно мито или *баджове*. До 1521 г. *гюмрукът* се плаща на място (при пласиране на внесената стока или при купуване на местна такава), когато правилата постоянно се оспорват от местните бирници (десетки фермани повтарят, че от дубровничани при продажба трябва да се иска 2% мито, с което местните власти изобщо не свикват). След това Дубровник започва да плаща общо неговата равностойност за всички свои търговци веднъж годишно – *maktu*. От същото време държавният приходоизточник (*mukkataa*) от общия *гюмрук* (въпросното *maktu*) започва да се дава на откуп на откупчици (*mültezim*) – дубровничани, които от своя страна сами събират сумата от търговците из отделните османски градове⁶⁹.

По места нелегитимният натиск за данъци, мита и такси върху търговците от Дубровник не престава. Ферман до валиите и кадиите на Босна, Румили и Йози (Очаков, дн. в Украйна) е инициран от дубровнишките *елчи* Маркобога(?), Ченористи(?) и Сетмил(?). Говори се, че дубровнишките търговци (*bazergân*) идват в османската държава да „правят търговия“ (*ticaret*), но противно на правилата османски функционери им се „бъркат

⁶⁵ Фрейденберг, М. Дубровник и Османская империя. М., 1989, с. 143.

⁶⁶ ОрО, R5, л. 33-а, док. II; R1, л. 22-а, док. III, л. 24-а, док. I; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 35; Винавер, В. Дубровник и Турска у XVIII веку. Београд, 1960, с. 53.

⁶⁷ Hadzibegič, H. Džizija ili Narač. – Prilozi za Orientalnu Filologiju (POF). T. 3–4, 1952/3, p. 73; Поповић, Т. Турска и Дубровник у XVI веку. Београд, 1973, 91–99.

⁶⁸ ОрО, ОАК 19/53; Biegman, N. Цит. съч., с. 70.

⁶⁹ Фрейденберг, М. Цит. съч., с. 143; Biegman, N. Цит. съч., с. 48, 56–57; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 25.

country. Usually, merchants of the three groups worked in associations; one of the representatives settled down in one of Bulgarian colonies and organized a buying head office. He went about villages, bought goods directly from the peasants, stored them and used convenient transport to send it. This organization allowed them to keep advantageous prices.⁷²

The end of Dubrovnikan colonies was at the end of the 17th century. It was caused by some political events but also by gradual economic decay of the homeland. The Raguz changed the direction of its economic interests as well as the way of trading. In the 18th century classical colonies were not live in Bulgaria. Without jobbers, individual Dubrovnikan merchants managed to obtain goods on short tours without the old companies, perfect contracts between the counterparties, etc.⁷³ In the vali court in Sofia merchants of “Dubrovnikan origin” *zimma latinian* Milogav and Radich presented themselves in 1709. They were living at that moment in Sofia as guests (*misafir*) non-Muslim *Latin*. Some time earlier they had traveled from Eflâk via Vidin with their goods which they had bought for several *kises* and had transported on horseback. In the place of Timok they had been attacked and robbed by some haidouks, who had found shelter in the dairy farm of *voinuk* Yovan from the village of Bosniche, Iznepol district. Yovan however said he knew nothing about the incident, and was released.⁷⁴

The Dubrovnikans, in contrast to the representatives of the other merchant “minorities” in the Ottoman Empire, did not take active part in “state trade”, did not make much profit from local jobbing trade, and did not rely much on a family-kinship network in the specific merchant business. But, like European *müstemin* they were under the guardianship of their state (meant as support as well as restrictions, or at least following some regulations).

3.2. The Jews. The Jews started taking active part at Bulgarian market a little later than the Dubrovnikans. The relatively small Jewish communities, which here included mainly town residents, in fact, were “predestinated” to work in the field of trade and crafts.⁷⁵ Perhaps their communities were the first among the Ottoman subjects who started consuming completely the status of *zimmi*. It sort of made them closer to a colony of *müstemin* merchants. (The latter was an autonomous jurisdiction in intercommunity relationships, at least, that followed in the train of their commitment to joint responsibility to Ottoman authorities in cases of crime in the area of their micro-sphere and the rabbi’s adjudicate to commercial

⁷² Божин, И. Дубровник и Турска у XIV–XV в. Београд, 1952, с. 273; Снегаров, Ив. Стопански врџки..., с. 18, 145, 114; *Spisarevska, I. De l’activite` des associations commerciales...; Carter, F. The Commerce of the Dubrovnik Republic 1500 – 1700. – The Economic Histoury Review, II ser., Vol. 24, 3, 1971.*

⁷³ Сакъзов, Ив. Търговията на България с Анкон..., с. 41; Фрејденберг, М. Op. cit., 231–232; Радоних, Ј. Римска курија и јужнословенски земље од XVI до XIX веку. Београд, 1950, с. 548; Митев, Пл. Търговията...

⁷⁴ OrO, S 4, f. 116, doc. I. See as well S 4, f. 4-b, doc. III, quoted here in note 79 and 80. There is a possibility that the clerk, who had written down the names of the Dubrovnikans’ merchants, made a mistake and both documents are about the same people.

⁷⁵ Иванова, Св. Преди да се роди българският милет...

в храните, товарните животни и стоки, искат *бадж* и правят различни незаконни нововъведения (*bedaatlar*)⁷⁰. Но, съгласно ясно изразеното в султанското *ахднаме* становище, в еялет Румили от дубровнишките *базеряни* нищо не се иска; 1722 г. Аналогичен ферман до кадията на София конкретизира кои са били потърпевшите: Мар, Мартин, Гьор[е] и Йовано бей. Когато те поискат да закупят и да пренасят някои стоки, софийският *мютеселим*, противно на *ахднамето* и на султанската заповед, която е в ръцете им, събира от въпросните дубровничани насилствено 30 гроша под името *бадж*; 1722 г.⁷⁰ Такъв препис от *ахднаме* от 8–16 ноември 1640 г., вер. изготвен поради възкачването на престола на Ибрахим I (1640–1648), са имали дубровничани в Русе, за което научаваме от копие на документа в местния сиджил, направено в 1657 г. Документът потвърждава правата от *ахднамето* на покойния султан Ахмед хан (вер. Ахмед I, 1603–1617): Дубровник внася годишно 1250 *филура* в хазната и не трябва от дубровнишките търговци да се иска повече харадж; съгласно старо решение, на мястото на продажбата те трябва да плащат по 2% гюмрук, а само в Истанбул, Бурса и Одрин – по 5%, които се внасят отделно в хазната. Понастоящем от гюмука се формира мукатаа, дадена на откуп срещу 300 000 акчета за три години (за чието събиране дубровничани един на друг са гаранти (*kefil*) с имота си); ако нищо не продадат, да не им се иска гюмрук, както и „*бадж* на пътя”⁷¹.

В историографията специално се акцентира върху подходящо организираната мрежа от посредници измежду местните хора, която позволява на дубровничани по един евтин начин да извличат и експортират стоковите излишъци главно от кожи, вълна и восък по суша или по суша и море с местни кираджии и с (главно) непринадлежащи на Дубровник кораби през черноморските пристанища. При дубровничани съществува тристепенна организация на търговската дейност: търговци, живеещи и търгуващи в Турция; търговци в Дубровник, търговци, които пътуват и търгуват между Дубровник и Турция или и трета страна. Обикновено дубровничани от трите групи работят в сдружения, единият от представителите се установява в някоя от българските колонии и организира закупна централа. Той обикаля селата, закупува стока пряко от населението, струпа я и при удобен транспорт я изпраща, което позволява действително да се поддържат изгодни цени⁷².

Краят на XVII в. бележи краха на дубровнишките колонии по българските земи, които са жертва на политическите събития, но и на постепенен стопански упадък в родината. Рагуза променя посоката на стопанските си

⁷⁰ ОрО, S85, л. 23-б, док. I.

⁷¹ ОрО, S269, л. 4-б, док. II и III, както и: R1, л. 29-б, док. I; вж. също: *Винавер, В.* Цит. съч., с. 48.

⁷² *Божид, И.* Дубровник и Турска у XIV–XV в. Београд, 1952, с. 273; *Снегаров, Ив.* Стопански връзки..., с. 18, 145, 114; *Spisarevska, I.* De l'activite' des associations commerciales...; *Carter, F.* The Commerce of the Dubrovnik Republic 1500–1700. – *The Economic History Review*, II ser., Vol. 24, 3, 1971.

relationships between its members). The space organization of each particular community also reminds of a colonial structure (at least territorially a part of the Jewish concentrated around the business center of towns, as, by the way, Jewish *kahilia* “settled” in local *hans*, bazaars or caravanserais). In comparison to the rest of *reaya*, the Jewish managed to assure for themselves a better mechanism for fiscal taxation and tax paying – by a joint obligation of paying a total, fixed in advance sum of money – *maktu*.⁷⁶

The Jewish were an especially active economic and commercial element. They had brought to the Balkans their commercial professional skills, supported by the present of own educational institutions in their community.⁷⁷

In the big ports of the Empire Europeans retained Jewish people as intermediaries in the in-land or granted them the citizenship of their respective countries. They also used to be in contact with Jewish tax farmers for example of *gümrük*, while some foreigners tried to pay fewer taxes by organizing their business under a Jewish name, i.e. as Ottoman subjects. The commercial skills of the Jewish community was supported by several migrations from Europe to the Balkans from the end of the 15th century to the 18th century – sefarads, ashkenases, marans, frankoses – who updated the links of Ottoman economy with certain destinations from which, in fact, the Jews were expelled (although, as the time was going by, these links became weaker). For example, the network of commercial contacts within Jewish ethno-confessional configuration, spreading inside and outside the Ottoman state, connected with large networks of exchange on the whole Mediterranean coast, led to the originating of the sefarad Italian-Ottoman commercial axis, which dominated in Ottoman-Italian trade for a long time.⁷⁸

The Jewish were also involved in the Ottoman home trade (local and interregional). Here is an example. The divan of Rumeli summoned 28 Muslims of *kasaba* Dupniçe, including the *vekil* of the *zabits* and *other ağas, beys, çelebis, başe, seyids, müezzin. hoca, sekban, spahi*, a number of contractors and craftsmen, as well as *zimma kapamacı* Todor, Mitre and *hanci* Achko. In front of the court and all of them *zimma* Gavuro Miloradich⁷⁹, a merchant from Dubrovnik, declared that 13 months earlier he had sent his servant *zimma* Nikola from Vidin to his home country Dubrovnik to take there 4 bundles of “*londras*” *çoka*, 2 bundles of leather and 2 bundles of *filurentin* satin. Nikola was attacked, killed and robbed

⁷⁶ Бенбаса, Е., А. *Подруг*. История на сефарадските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, с. 102, 116; Еврейски извори... Т 2, 14–19; *Shmuelevit, A.* The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and the 16th c.: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Response. Leyden, 1984.

⁷⁷ Еврейски извори... Т. 2, с. 7.

⁷⁸ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Lewis, B.* The Jews of Islam. Princeton – New Jersey, 1984, 142–144; *Epstein, M.* The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th c. Freiburg, 1980, 158–159; *Rozen, M.* Strangers in a Strange Land: the Extraterritorial Status of the Jews in Italy and the Ottoman Empire in the 16th to 18th c. – In: Radrigue, A. (ed.) Ottoman and Turkish Studies Seire. Bloomington, 1992.

⁷⁹ I am not particularly sure how should his name be read. If I may speculate his name can be read into two separate names – Gabor and Miloradich.

интереси и начина на търгуване. През XVIII в. класическите колонии не са актуални в България. Чрез посредници отделни търговци успяват с кратки обиколки да извлекат стока без старите компании, изрядни договори между контрагентите и пр.⁷³ В 1709 г. пред валийския диван в София се явяват Милогав и Радич – „по произход“ от търговците на Дубровник, живеещи в София като гости (*misafir*), немюсюлмани латини (*zimma latinian*). Преди време двамата са идвали от Ефляк (Влашко, дн. Румъния) през Видин с тяхна стока и кожи, купени за няколко кесии (*kise*), натоварени на коне. В мястото Тимок ги нападнали и ограбили хайдутите, които се скрили в мандрата на войнук Йован от с. Босниче, каза Изнепол (дн. Трън). Йован обаче отрича да знае нещо по въпроса и е освободен⁷⁴.

Дубровничани, за разлика от представителите на другите „търговски малцинства“ в Османската империя, не се включват активно в „държавната търговия“, не печелят толкова от локална посредническа търговия, слабо се осланят на фамилно-родствена мрежа в специфично търговските си дела. Но подобно на европейските *мюстемин* те са под опеката (разбирана и като подкрепа, и като ограничения, или поне като спазване на определени изисквания) на своята държава.

3.2. Евреите. Малко по-късно от дубровничани на българския пазар се активизират евреите. Сравнително малобройните общности, които тук са изключително градско население, практически са „обречени“ на търговия и занаяти. Може би първи сред османските поданици общините им започват да консумират в пълнота статуса *зимма*⁷⁵, което сякаш ги сближава с колония на *мюстемин* търговци (автономна юрисдикция поне във вътрешнокомуналните отношения, следваща от обвързаността им с колективна отговорност пред османската власт при криминални деяния в областта на тяхната микросфера и ангажиране на равинския съд с търговските взаимоотношения на членовете ѝ). Пространствената организация на отделните общности също напомня колониална структура (териториално поне част от евреите обикновено се концентрират около бизнес центъра на съответния град, както впрочем еврейската *кахилия* „се нанася“ в местните ханове, безистени или кервансараи). В сравнение с останалата рая евреите успяват да си осигурят по-благоприятен механизъм за фискално обхващане и изплащане на данъци – чрез колективно задължение за представяне на глобална предварително определена сума – *макту*⁷⁶.

⁷³ Сакъзов, *Ив.* Търговията на България с Анкон..., с. 41; Фрейденберг, *М.* Цит. съч., 231–232; Радонић, *Ј.* Римска курија и јужнословенски земље од XVI до XIX веку. Београд, 1950, с. 548; Митев, *Пл.* Търговията...

⁷⁴ ОрО, S 4, л. 11-б, док. III. Вж. и документа S 4, л. 4-б, док. III, цитиран тук в бел. № 79 и № 80. Възможно е при изписването на имената на дубровнишките търговци писарят да е допуснал грешка, а в двата документа става дума са едни и същи хора.

⁷⁵ Иванова, *Св.* Преди да се роди българският милет...

⁷⁶ Бенбаса, *Е., А. Родриг.* История на сефардските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, с. 102, 116; Еврейски извори..., Т. 2, 14–19; Shmuelevit, *A.* The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and the 16th c.: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Response. Leyden, 1984.

by *kiraci* Ahmed and his son Hasan from the village of Beleshniche, Nevrokop district, and by Istoyko, Drako's son, from Razlog, They had loaded the goods on 4 horses and "in health" came to *kasaba* Dupniçe. They had stayed in *zimma* Atanas's house in *Varoş* of the city for 10 days. They had sold the goods at a low price through the present in the court Jews (*yahudi*) ... (illegible), Sabatay and Avraam to the residents of the *kasaba* "whose names are listed at the end of the document" (here we can see people with the positions of a *müderris*, an *ayan*, the *kethüda* of Roumeli, a *serdar* of janissaries, three *zaims*, a *serdar*, an *odabaşı*, the *kethüda* of the *çavuşes*, the representative of the translator (*veki-i tercümdn*) – 18 people altogether from the local elite). The defendants said that the Jews mentioned had offered the *çoka* for sale in public, and they had not known that the goods had been stolen; 19 December 1709.⁸⁰

Jewish participation in the tax farming and in the "state" trade was significant. It is well known that they had monopoly of manufacturing *çoha* in Thessaloniki, which was related to issuing special patents that guaranteed them monopoly (*beylik*) of the market of raw materials for producing wool in a large area. Perhaps, they used every possibility they had to transfer goods and privileges from one level of trade to another through this network.⁸¹

For example in a *defter* of *Tuna defterdar* there are documents of 1613–1617 about the problems of several Jewish people – the partners Yasaf, David, Ishak and Mayer, tax farmers of the income from taxation of salt from Wallachia, transported through the Danube's ports from Vidin to Harsovo or Tutrakan. For 910 *yuks* of akçes Baruh, Aslan, Mayer and Levi managed to take a share of the divided into three part *mukataa* and then, before the examination of their documents, sold it in parts. In the documents there are discussed a large number of concrete problems of the same tax farmers, like: an argument of the Jewish tax farmers with the "*tüccar tayfesi*", who took Wallachian salt from the fields, transported it to the ports, but in paying taxes demanded in one lump of salt to be equal to 7–8 *okkas*, not to 17.5 *okkas*, as it was the rule; the tax farmers wanted an order to be issued to the *voyvodas*, *bacdars*, *kantarcis* in Yergögi, Küliye and other places "on the other bank", who pertained to their *iltizam* (refers to the region of the tax farmers), not to collect *resm-i bac* on the state's salt and the balances; Yani and Isterianos, representatives of the Wallachian *voyvoda*, who has the right to transport and sell on the Ottoman bank 4,000 karts of salt, refused to pay taxes to the tax farmers; the tax farmers insisted on salt being sold from state stores only; Jewish representatives wanted an order to be issued to local *kadis* not to intervene in legal claims, and representatives' case to be tried by a special (*müfettiş*) *kadi* only.⁸²

⁸⁰ OrO, S 4, f. 46, doc. I.

⁸¹ Панова, Сн. Стопанската дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ГОНПНЕРБ, 1966, 1, p. 108; Rozen, M. Contest and Rivalry..., 315–317; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 152, 41.

⁸² OrO, F. 26, a.u. 3623, f. 3; F. 26, a.u. 3836, f. 10-b, doc. III; F. 26, a.u. 3836, f. 13-b, doc. I; F. 26, a.u. 3836, f. 19-a, doc. II; F. 26, a.u. 3836, f. 19-a, doc. III; F. 26, a.u. 3836, f. 19-b, doc. II; F. 26, a.u. 3836, f. 19-b, doc. III.

Евреите са особено активен стопански и търговски елемент. Те донасят със себе си на Балканите търговски професионални умения, поддържани от наличието на собствени образователни институти в общините им⁷⁷.

По големите имперски пристанища европейците влизат в контакт с евреи като посредници или им дават свое поданство, а също контактуват с евреи откупчици (напр. на *гюмрук*), докато някои чужденци се стремят да облекчат данъчното си бреме, като уреждат търговията си под еврейско име, т.е. като османски поданици. Търговската експертност на еврейската общност се поддържа от неколкостепенни преселения от Европа към Балканите от края на XV до XVIII в. – сефаради, ашкенази, марани, франкоси, – които актуализират връзката на османската икономика с определени дестинации, откъдето всъщност са изгонени евреите, макар с времето тези връзки да изтъняват. Например мрежата от търговски контакти в рамките на еврейската етно-конфесионална конфигурация, разпростираща се вътре и вън от османската държава, свързана с широки обменни мрежи из цялото Средиземноморие, води до появата на сефардска итало-османска търговска ос, която задълго властва в османо-италианската търговия⁷⁸.

Евреите са тясно ангажирани и във вътрешната османска търговия – локална и междурегионална. Нека дадем пример. Пред румелийския диван са призовани 28 мюсюлмани от касаба Дупница, сред които са *векилът* на *забитите*, *заим* и прочее аги, бейове, челебии, еничари и сеиди, мюеззин, ходжа, *секбан* и спахия, десетина предприемачи и занаятчии, а също немюсюлманите *капамаджии* (*zimma kapamaci*) Тодор, Митре и ханджи Ачко. Пред съда и всички тях дубровншките търговци *zimmi* Габар и Милорадич⁷⁹ заявяват, че преди 13 месеца изпратили своя слуга *zimma* Никола от Видин към отечеството си Дубровник, за да занесе 4 денка „*londra*“ чоха, 2 денка кожи и 2 денка *filurentin* атлас. Никола бил нападат, убит и ограбен от кираджиите Ахмед и сина му Хасан от с. Белешниче, каза Неврокоп, и от Истойко, син на Драко, от каза Разлог, които натоварили стоката на 4 коня и „със здраве“ дошли в касаба Дупниче. Отседнали за 10 дни в къщата на *zimma* Атанас във Вароша на града. Продали стоката на ниска цена чрез „присъстващите в съда евреи (*yahudi*) ... [не се чете], Сабатай и Аврам“ на жителите на касабата, „чиито имена са записани в края на документа“ (тук виждаме хора с длъжности *мюдеррис*, аянин, *кетхуда* на Румели, *сердар* на еничарите, *трима заими*, *сердар*, *одабаши*, *кетхуда на чавушите*, пълномощник на преводача (*vekil-i tercumdn*), или общо 18 души от местния елит). Ответниците се

⁷⁷ Еврейски извори... Т. 2, с. 7.

⁷⁸ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Lewis, B.* The Jews of Islam. Princeton – New Jersey, 1984, 142–144; *Epstein, M.* The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th c. Freiburg, 1980, 158–159; *Rozen, M.* Strangers in a Strange Land: the Extraterritorial Status of the Jews in Italy and the Ottoman Empire in the 16th to 18th c. – In: *Radrigue* (ed.) Ottoman and Turkish Studies Seire. Bloomington, 1992.

⁷⁹ Не съм сигурна в четенето на името; дори имам съмнения, че могат да се четат две имена – Габор и Милорадич.

Jewish merchants in Rumeli relied on a national network for spreading commercial information, for securing credit and partnership.⁸³ Jewish commercial and craft activity could have involved contacts with local manufacturers and merchants. But the system of partnerships and corporations, organized on an ethno-confessional and hierarchical principle, restricted such contacts and affected ordinary Jews slightly. A leading role in Jewish trade had, on one hand, the mentioned above Jewish tax farmers, and, on the other, – wholesalers, who regulated the whole trade in towns and who signed contracts with their partners in exit-receiving stations, with factors or consuls, were in contact with the representatives of private and especially with the “state trade” in the region – Muslim *askeri*.⁸⁴

In 18th – 19th centuries the most well-off Jewish bound more and more closely their commercial capital with the Ottoman tax farming system and transferred it from the area of currency to the area of money lending. Generally speaking, the Jewish remained connected with the old sectors of Ottoman economy and with the financial structure that had been built around the Ottoman state system, including janissaries; they were suppliers, customs and tax agents, bankers, money-lenders.⁸⁵

Despite the decline of the Jewish community, registered by historiography (English and Dutch trade authoritatively moved trade routes, and the Mediterranean coast and Italy – the places the main commercial contacts of the Balkan Jewish – were no more the center of European trade), in the 18th century they still remained some of the most active commercial elements, especially in Central Rumeli, on all levels of trade. That might have happened due to the saved trust between the Ottoman and the Jewish. Besides, richer and more active Jews moved to Europe, which became possible after thorough persecutions had stopped there, and less well-off Jews remained on the Balkans.⁸⁶

3.3. The Armenians. The Armenians consolidated their demographic and economical presence in the region a little later than the Dubrovnikans and the Jewish⁸⁷ and later than on other Ottoman and Central-European territories – in the 17th century. Just like the Jewish, the Armenians were predominantly town residents. There were three components in Armenian diaspora. Firstly, in some towns mahales and *tayfe* were formed – strong main bodies of the diaspora of Armenian population integrated in local economy. They became the stationary

⁸³ Маркова, И. Проблемы этногенеза евреев в болгарских землях и особенности межэтнических взаимодействий в XV–XVII в. – ВЪВ: Еврейское население в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века – Новое время. Славяне и их соседи. Вып. 5. М., 1994, с. 188; Epstein, M. Op. cit., 125–128.

⁸⁴ Панова, Сн., Българските търговци..., 88–89; Gerber, H. Moneylending in the Ottoman Empire. – Jewish Quarterly Review, Vol. 72, 1981; Бенбаса, Е., А. Подриг. Op. cit., 141.

⁸⁵ Бенбаса, Ел., А. Подриг. Op. cit., 134–140; Braudel, F. Op. cit., p. 146.

⁸⁶ Mantran, R. Foreign Merchants...; Иванова, Св. Малките етноконфесионални..., 56–61; Ivanova, Sv. “Own” foreigners of the Empire...

⁸⁷ Mantran, R. Foreign Merchants...; Иванова, Св. Малките етноконфесионални..., 56–61; Ivanova, Sv. “Own” foreigners of the Empire ...

оправдават, че споменатите евреи публично предложили чохата за продан, те не знаели, че тя е крадена; 19 декември 1709 г.⁸⁰

Откроява се присъствието на евреите в „държавната“ търговия. Добре известно е положението им на монополисти в производството на чоха в Солун, което е свързано с издаваните специфични патенти, гарантиращи им монопол (*beylik*) върху суровинния пазар на вълна в широк ареал. Вероятно те не пропускат възможността да прехвърлят стоки и привилегии чрез тази мрежа от едно ниво на търговия в друго⁸¹. Например във входящ дневник на Туна дефтердаря се срещат документи от 1613–1617 г. по проблеми на неколцина евреи откупчици на прихода от облагане на влашка сол, преминаваща през пристанищата от Видин до Хърсово и Тутракан – партньорите Ясаф, Давид, Исхак и Майер. Срещу 910 юка акчета Барух, Аслан, Майер и Леви успяват да вземат един дял от разделената на три части *мукатаа*, а след това, преди да са прегледани документите им, са го разпродали на части. В документите са разисквани множество конкретни проблеми на същите откупчици като: спор на евреите откупчици с „*туджарската тайфа*“, която взима от мините влашката сол, докарва я в пристанищата, но настоява при облагането един къс сол да се брои за 7–8 оки, а не както е прието – за 17 и половина оки; откупчиците настояват да се заповяда войводите, бадждарите, кантарджиите в Гюргево, Кюлие и други места „на оня бряг“, които спадат към техния илтизам (*iltizam* – визира се районът на откупения приход), да не събира *ресм-и бадж* от държавната сол и кантарите; пълномощниците на влашкия войвода Яни и Истерианос, който има право да прекарва и продава на османския бряг 4000 коли сол, отказват да плащат такси на откупчиците; откупчиците настояват, че солта трябва да се продава само от държавни хамбари; евреите-съдружници искат да се издаде заповед местните кадии да не се бъркат в съдебните искове, а проблемите им да се разглеждат само от специален *мюфеттиш-кадия*⁸².

Търговците евреи в Румелия се опират на национална мрежа, която служи за разпространение на търговска информация, осигурява кредит и партньорства⁸³. Търговската и занаятчийската активност на евреите би могла да предполага контакти с местните производители и търговци. Но системата на сдружения и корпорации, комплектувани по етно-конфесионален и йерархичен принцип, ограничава подобни контакти и слабо засяга редовите евреи. Ръководна роля в търговската дейност на евреите изпъл-

⁸⁰ ОрО, S 4, л. 4-б, док. I.

⁸¹ Панова, Сн. Стопанската дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ГОНПНЕРБ, 1966, 1, с. 108, *Rozen, M. Contest and Rivalry...*, 315–317; *Сакъзов, Ив.* Стопански връзки..., с. 152, 41.

⁸² ОрО, ф. 26, а.е. 3623, л. 3; ф. 26, а.е. 3836, л. 10-б, док. III; ф. 26, а.е. 3836, л. 13-б, док. I; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-а, док. II; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-а, док. III; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-б, док. II; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-б, док. III.

⁸³ Маркова, И. Проблемы этногенеза евреев в болгарских землях и особенности межэтнических взаимодействий в XV–XVII в. – Във: Еврейское население в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века – Новое время. Славяне и их соседи. Вып. 5. М., 1994, с. 188; *Erstein, M.* Цит. съч., 125–128.

element of the diaspora together with Armenians from the other mahales, most often Muslim ones, as well as Armenians among the *haymanes* in some towns (I presume that the latter were town settlers-newcomers).

The second group of Armenians in Rumeli were *perakende* but in the sense of moving people with no permanent residence here, who formed individual currency units and often paid taxes as *maktu*, separately from the stationary population – “*perakende armeni maktu*”⁸⁸ According to a *berat* of a tax farmer of *perakende*’s *maktu* in today’s Macedonia we can find mentioned the following groups of Armenians: moving *perakendes* of Armenians and Greeks from Anatolia; Armenian *tayfe* of merchants and coming for *kâr* or profit from Kesrie, Van, Sis, etc., and from Eflâk (Wallchia), Serbia, Moldova; Anatolians, *perakendes* of Medine-i Müneverre. All of them paid taxes as annual *maktu*, the only people who did not have to pay were 46 Armenians from Karaman, Atine, Sivas and Kesrie. The *maktu* covered taxes *cerm-i cinayet* and *beyt-ül mal*, owned by the *perakende reaya* of Medine-i Müneverre, and for all the other Armenian *perakendes* – their *ciziye*. But some of those groups Armenians refused to pay and pointed out that “we paid our *maktu*, which has been fixed for Armenian *tayfe* and for Greeks from Anatolia, in our *vilayets*”, i.e. in their home places.⁸⁹

In different financial documents we come across descriptions of fiscal allocations as the tax “due by the scattered (*perakende*) Armenians who lived in the district of Silistra; the *ciziye* of *perakende* infidels Armenians in the district of Shoumen and Provadia, 1622; the *ciziye* of *perakende* Armenians “paid as *maktu*”, 1638/39; the *ciziye* of infidels Armenians and Greeks from Anatolia who were *perakendes* in Sofia district, 1619; “*armenian rumian*” (Armenians from Anatolia, I suppose) who were in Sofia district; 1619; *perakende* Armenians from the *vilayet* of Anatolia who lived in Plovdiv district; *cemaat* of the *acems* “*sürgün*” (immigrants, deported) of the *vakf* of Medine-i Müneverre, 1559.⁹⁰ In this case such people and groups is alluded that were without a permanent place of residence in Rumeli, but had families and heirs in their homeland, for example, in Anatolia. In the towns of Rumeli they had settled down in or around a han, a *bedesten*, a *caravanserai*, generally speaking, in the commercial area. It was easy for the tax farmers of *mukataa* to meet them in ports, in big market centers (there were not so many of them) in order to made them pay their individual *maktu*. Everything shows that their permanent movements around one destination was because of business mainly trade.

In a large number of the quoted documents we come across *perakende* Armenians, defined as “*acem*” as well. In tax-collection orders of the end of the 17th century, together with the non-Muslims infidels (*kâfir*) and the Jewish, we

⁸⁸ Турски документи за историјата на македонскиот народ (ТДИМН). Сер. 1. Т 3. Скопје, 1972, 67–68.

⁸⁹ OrO, R1, f. 22-a, doc. II.

⁹⁰ OrO, D 62, f. 195-a – quoted in: Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев. История на Добруджа. Т. 3. С., с. 30; ТДИМН. Сер. 1. Т. 3, 1972, 67–69; Galabov, G., H. Dudua. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. Wien, 1960, p. 144; Извори за българската история (ИБИ). Т. 26. С., 1986, Baş Bakanlık Osmanlı Arşivi (BBOA), MM 236; TD 309.

няват, от една страна, споменатите евреи откупчици, а от друга – едрите търговци, регулатори на цялата търговска дейност в отделните градове, които се намират в договорни отношения със свои партньори в изходно-приемателните пунктове, фатори или с консули, контактуват с представителите на частната и особено на „държавната търговия“ във вътрешността на региона – мюсюлмани аскери⁸⁴.

През XVIII–XIX в. най-състоятелните евреи все по-тясно обвързват търговския си капитал с откупната система в османската държава и го пренасочват от сферата на обръщението към лихварството. Най-общо евреите остават свързани със старите сектори на османската икономика и с финансовата конструкция, изградена около османската държавна система, вкл. еничарите, те са снабдителите, митнически и данъчни агенти, банкери, лихвари⁸⁵.

Независимо от отчитания в историографията упадък на еврейството (английската и холанската търговия властно премества търговските пътища и Средиземноморието и Италия, където са главните търговски контакти на балканските евреи, вече не са център на европейската търговия), те си остават и през XVIII в. сред най-активните търговски еременти специално в Централна Румелия и на всички нива на търговска дейност. Предполага се, че това се дължи на запазеното доверие между османците и евреите. Пък и по-състоятелните и стопански активни евреи се изтеглят към Европа, станало възможно след прекратяването на отявлениите гонения там, а на Балканите и специално в българските земи остават евреи с по-скромни възможности⁸⁶.

3.3. Арменците. Арменците консолидират демографското и стопанското си присъствие в региона малко по-късно от дубровничани и евреи⁸⁷ и отколкото в други османски и средноевропейски територии – през XVII в. Подобно на евреите, арменците са изключително градско население. В арменската диаспора се диференцират три компонента. На първо място в някои градове се формират махали или *тайфи* – стабилни ядра на диаспората на арменското население, интегрирани в местния стопански живот. Те, заедно с арменците из останалите, най-често мюсюлманските, махали на съответния град, а също и с арменците сред *хайманетата* в някои градове (приемам, че това са установяващи се, новодошли в града), представляват стационарният елемент на диаспората.

Втората подгрупа сред арменците в Румелия са *перакенде*, но в смисъл на движещи се хора без постоянно местожителство. Те формират отделни фискални единици, нерядко плащащи данъците си под формата на *макту* и

⁸⁴ *Панова, Сн.* Българските търговци..., 88–89; *Gerber, H.* Moneylending in the Ottoman Empire. – *Jewish Quarterly Review*, Vol. 72, 1981; *Бенбаса, Е., А. Родриг.* Цит. съч., с. 141.

⁸⁵ *Бенбаса, Е., А. Родриг.* Цит. съч., 134–140; *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 146.

⁸⁶ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални..., 56–61; *Ivanova, S.* „Own“ foreigners of the Empire...

⁸⁷ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални..., 56–61; *Ivanova, Sv.* „Own“ foreigners of the Empire ...

can find mentioned “moving and shifting Armenians-*acem*” (*sakin ve mütemekân ve murur ve ubur iden ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve armenian-i acem taifesi*).⁹¹ I suppose that *perakende* Armenians, who were mentioned above, were called *acem* in the sense of a Persian, a man from Iran, as they came from the eastern provinces, from the direction of Iran, or – as some of the authors believe – that they were Persian-Armenians (although, apart from “a Persian”, *acem* also means “a foreigner”), as in the documents most of these Armenian *perakendes* are considered to have come from the eastern provinces. These “Armenian Persians” could be met in all the area from the Middle East to Western Europe.⁹² In this meaning term *acem* might show one of the main sources of Armenian migrants – the eastern provinces and Iran. Apparently, they entered Armenian diaspora on calmer Balkans, in Anatolia, in Central and Eastern Europe, moving spontaneously or as a centrally carried out forced displacement (*sürgün*).⁹³ This process was particularly intensive about the beginning of the 17th century. Due to the great number of migrants from this direction, their name, *acem*, might have been used for all the other Armenians without a permanent place of residence *perakende*, who, in fact, were not from the eastern provinces.⁹⁴

The sources show a strong combination of social roles: Armenian *perakende acem*, who were denote as *tüccar* or *bazargân* at the same time. I cannot argue about all the Ottoman territories, but about Bulgarian land I can say with some certainty that, by the present moment, in sicils, individual documents or in some registers I have only come across examples which show that the mentioned above *acem tüccar* were ethnic Armenian (the ethnonym Armenian is written in the documents). What develops is an idea of a special class in Ottoman society verbalized by an idiom-term: an Armenian *acem tüccar*. The characteristic of the *acem* Armenians as “moving” merchants is confirmed by their frequent mentioning in the sources as residents of hans. In Silistra in mahale “*Çelebi efendi-armeniyan*” there was registered 29 people and in “*Mahale-i varoş-armeniyan*” – 31 people, in section “*Acems* in hans. They are *bazargân*.” – 18. In a *ceziye* register of 1690/91 in town of Akkerman there are: “*Tayfe* Armenian *perakendes* living in Akkerman” – 34 people; “Armenian guests (*misafir*) who are *acem tüccars*, residing in the hans

⁹¹ OrO, S67, p. 28, doc. I, 1718/21.

⁹² *Маргос, А.* Арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик през османското владичество. – Изв. на Народния музей – Варна, 18 (33), 119–120; *Braudel, F.* Op. cit., p. 145; *Шевченко, Ф.* Армяне на украинских землях в составе России в XVII – нач. XVIII в. – Вѣв: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 37.

⁹³ *Bardakjian, K.* The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. – In: Christians and Jews...

⁹⁴ Similar *acems* were met in other provinces of the Empire except on the Balkans: *Гасратян, М., С. Орешикова, Ю. Петросян.* Очерки истории Турции. М., 1983; *Üzakça, M.* A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden – New York – Köln, 1996, p. 68; *Faroghi, S.* Towns and Townmen..., 54–55, Note 268; An Economic and Social..., p. 517; *Gerber, H.* Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600– 700. Jerusalem, 1988, 116–121; *Braudel, F.* Op. cit., p. 146; *McCabe, J.* Baghdiantz. Silk and Silver: the Trade and Organization of New Julfa at the end of the 17th c. – *Revue des Etudes Armeniennes*, 25, 1994–1995, p. 389, 396, 406–407; *Van Roy, S.* Armenian Merchant Habits as Mirrored in the 17–18 c. Amsterdam Documents, REArm, n.s. 3, 1966, 347–357.

отделно от стационарното население – „*perakende armeni maktu*”⁸⁸. Съгласно берат на откупчик на *мактото* на *перакендета*, в днешна Македония откриваме следните групи арменци: *перакендета*, които се движат, арменци и анадоолски гърци; арменска *тайфа* търговци и идващи за *кяр* и печалба откъм Кесрие, Ван, Сис и пр. и откъм Ефляк (Влашко), Сърбия, Молдова; рая анадоолци, *перакендета* на Медина (*Medine-i Müneverre*). Всички те плащат данъците си под форма на годишно *макту*, от което са освободени единствено 46 души арменци от Караман, Атине, Сивас и Кесрие. *Мактото* покрива данъците *джерм-и джинайет* и *бейтюлмал*, дължими от *перакендетата* рая на Медина, а за всички останали арменци *перакендета* – джизие то им. Но някои от въпросните групи, отказвайки да плащат, изтъкват, че „ние плащаме *мактото* ни, което е определено за арменската *тайфа* и за анадоолските гърци, в нашите вилаети“, т.е. в родните си места⁸⁹.

В различни финансови документи срещаме такива фискални пера като данъка „върху разпръснатите (*perakende*) арменци, живущи в казата Силистра; джизие то от *перакендетата* неверници арменци в казата Шумен и Провадия“, 1622 г.; джизие то от арменците *перакендета* „под формата на *макту*“, 1638/9 г.; джизие то от неверниците, арменците и гърците от Анадол, които са *перакендета* в Софийска каза, 1619 г.; „*armenian rumian*“ (предполагам арменци анадоолци), които са в каза София, 1619 г.; *перакендета* арменци от вилаета Анадол, които живеят в каза Пловдив; *джемаат* на *аджемите* „*sürgün*“ (преселници, депортирани) към вакъфа на Медина, 1559 г.⁹⁰ В тези случаи се визират хора и групи, които трайно са без установено местожителство в Румелия, имат фамилии и наследници в родните си места, примерно в Анадола. Из румелийските градове те се установяват във или около някой хан, безистен, керван сарай, изобщо в търговската зона. Откупчиците на *мукаатаи* лесно могат да ги засекат по пристанищата, в големите пазарни средища, които са общо взето изброими, за да си платят индивидуалното макту. Всичко показва, че тяхното перманентно движение по определена дестинация е по бизнес, най-често търговия.

В много от цитираните документи попадаме на *перакендета* арменци, определени освен това и като „*асет*“. В заповедите за събиране на данъка джизие от края на XVII в., наред с немюсюлманите неверници (*kâfir*) и евреите, се споменават „движещи се и преместващи се арменци-*асет*“ (*sakin ve mütemekân ve murur ve ubur iden ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve armenian-i acet taifesi*)⁹¹. Предполагам, че въпросните *перакендета* арменци са наричани *асет* в смисъл на „персиец, човек от Иран“ поради това, че произхождат

⁸⁸ Турски документи за историјата на македонскиот народ (ТДИМН). Сер. 1. Т. 3. Скопје, 1972, 67–68.

⁸⁹ ОрО, R1, л. 22-а, док. II.

⁹⁰ ОрО, D 62, л. 195-а – цит. във: *Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев*. История на Добруджа. Т. 3, с. 30; ТДИМН. Сер. 1. Т. 3, 1972, 67–69; *Galabov, G., H. Dudua*. Die Protokollbücher des Kadiantes Sofia. Wien, 1960, с. 144; Извори за българската история (ИБИ). Т. 26. С., 1986; *Baş Bakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul* (ВВОА), MM 236; TD 309.

⁹¹ ОрО, S67, с. 28, док. I, 1718/21 г.

of the mentioned *kasaba*” – 55 people; “*tayfe perakende* Armenians merchants living in the mentioned *kasaba* as guest” – 19 people.⁹⁵

In 1698 local merchants in Rouse complained that “some *acem tüccars* in out town who come to the *bazergan*-hans and stay there sell there goods and, apart from this, tour villages and sell”; they had insisted upon forbidding this retail trade. However, in this connection *acem tüccars zimmi* Sefer and ... (illegible name) sent a petition (*arz*) saying that they should not be banned from buying and selling in the region.⁹⁶ The argument presents Armenian *acem tüccars* as “moving” merchants who used to come from distant places and stayed in special *bazergan* hans. They were distinguished from local merchants. It seems that, the practice was, goods brought by coming from remote places merchants were taken over by local merchants (who had to pay *bac*, I suppose), who delivered them to each customer, including the ones in villages. It is important to say that *acem tüccars* worked collectively as a corporation that everybody knew. Representatives of this hypothetical non-territorial corporation, not so formalized, but rather distinguished by the unified status of each individual, might have appeared periodically in *bazergan* hans in Rouse and traded, implemented retail trade delivery. Perhaps, on such occasions in particular they would take advantage of the *arz*, won by Sefer and his colleague, which gave them chance to trade in villages as well. However, such a situation was against local merchants’ interests, who were working in the field of the local retail trade delivery.

One of the more sensitive problems for such “moving” merchants was they were considered persons without known heirs and the estate they could leave behind in their place of trade could be taken by the *emins* of the treasury (*beyt-iil mal*). On the occasion of such people exactly a rather rare legal procedure was applied – legal registering of heirs. Dying at the *suk* (commercial street) of the *halaces* in Sofia Armenian Habib, a son of Yeshilli from the *sancak* Arab kır, Anatolia, named his son Abianos(?) as his heir in a legal proceeding initiated for this especially reason; year 1683.⁹⁷

Like the other long-distant merchants, *acem tüccars* did not have to pay market fee (*bac*) and were treated as *perakende* Armenians. They paid their *reya*’s taxes, like all the Ottoman subjects, but specifically – in the form of *maktu*. What were significant were the cases in which such Armenians were treated by authorities as a community/corporation with joint responsibility on the occasion of tax problems or of crimes. For example, at the end of the 17th century for ferrying over ships with cannons in the port of Rouse different corporations of town population had to provide *creators* and including a separate group of 10 *acem* people; while “the *tayfe* of *acems* in hans” in Rouse gave 250 *guruşes* for the *mübaya* (purchase of supplies) for the *vali*’s preparation for a campaign. The Armenians who lived for “trade and profit” in Çelebi efendi’s han at the *suk* in Rouse asked for and received a *hüccet* that Mehmed başe, wounded in the han, did not lodge claim against them; year 1694.⁹⁸

⁹⁵ BBOA, MM 4023.

⁹⁶ OrO, R2, f. 81-a, doc. I and f. 105-a, doc.I.

⁹⁷ OrO, S149, f. 29-a, doc. II; S149, f.4-a, doc. II.

⁹⁸ OrO, R4, f. 92-a, doc. II; R4, f. 37-a, doc. II; R4, f. 3-a, doc. III.

от източните провинции, откъм Иран, или – както още се споменават от някои автори, – че са персо-арменци (макар че освен „персиец“, терминът *асет* има и значение „чужденец“), тъй като за мнозинството от тези арменци *перакендета* в документите се посочва, че са от източните провинции. Тези „арменци-перси“ се срещат в целия ареал от Средния изток до Западна Европа⁹². В този смисъл терминът *асет* би могъл да показва един от основните източници на арменски мигранти – източните провинции и Иран. Изглежда именно те се вливат в арменската диаспора из по-спокойните Балканите, в Анадола, а и в Централна и Източна Европа, движещи се спонтанно или под формата на централно провеждано преместване (*sürgün*)⁹³, особено интензивно към началото на XVII в. Възможно е дори поради многобройността на мигрантите от тази посока те да дават името на всички други арменци без постоянно местожителство, *перакендета*, които всъщност не са от източните провинции⁹⁴.

Изворите внушават трайно съчетаване на социални роли: арменци *перакендета аджеми*, които същевременно са обозначени като *туджари* или *базеряни*. Не мога да твърдя за всички територии на османците, но за българските земи с известна сигурност бих могла да кажа, че засега попадам единствено на примери в сиджили, в единични документи или в регистри, че въпросните *асет tüccar* са етнически арменци (етнонимът *арменец* е изписан в документите). Формира се представата за едно специфично съсловие в османското общество, което се вербализира с устойчивото словосъчетание = термин: арменец *асет tüccar*.

Характеристиката на *аджемите* арменци като движещи се търговци се затвърждава от честото им упоменаване в изворите като жители на ханове. В Силистра в махала *Çelebi efendi-armeniyan* са регистрирани 29 души; в *Mahale-i varoş-armeniyan* – 31; в рубриката „*Аджеми в ханове. Базаряни са*“ – 18 души. В джизиерегистър от 1690/91 г. в гр. Акерман фигурират: „Гайфа арменци *перакендета*, които живеят в Акерман“ – 34 души; „Арменци гости (*misafir*), които са *аджем туджари*, намиращи се в хановете на споменатата касаба“ – 55; „живеещи в споменатата касаба като гости търговци *тайфа перакендета* арменци“ – 19 души⁹⁵.

⁹² Маргос, А. Арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик през османското владичество. – Изв. на Народния музей – Варна, 18(33), 119–120; Бродель, Ф. Цит. съч., с. 145; Шевченко, Ф. Армяне на украинских землях в составе России в XVII – нач. XVIII в. – Във: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 37.

⁹³ Bardakjian, K. The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. – In: Christians and Jews...

⁹⁴ Подобни *аджеми* се срещат и в другите провинции на империята: Гасратян, М., С. Орешкова, Ю. Петросян. Очерки истории Турции. М., 1983; Üzakça, M. A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden – New York – Köln, 1996, p. 68; Faroqi, S. Towns and Townmen..., 54–55, Note 268; An Economic and Social..., p. 517; Gerber, H. Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600–1700. Jerusalem, 1988, 116–121; Бродель, Ф. Цит. съч., с. 146; McCabe, I. Baghdiantz. Silk and Silver: the Trade and Organization of New Julfa at the end of the 17th c. – Revue des Etudes Armeniennes, 25, 1994–1995, p. 389, 396, 406–407; Van Roy, S. Armenian Merchant Habits as Mirrored in the 17–18 c. Amsterdam Documents, REArm, n.s. 3, 1966, 347–357.

⁹⁵ BBOA, MM4023.

The presence of such *acem tüccars* in certain commercial centers in Rumeli is permanent. They form a relatively constant micro-structure in the respective town, although the members of this group varied. It was sort of a club through which taxes and duties could be collected, legacy problems could be solved in cases of merchants' death far from their homeland. Their "colleagues" *acems* were the only people who could take care of their legacy, prevent it from being taken by the *emin* of the *beyt-ül mal* and send it to the heirs. Authorities addressed this "club" in cases of criminal offences. This group was considered by authorities to be a legitimate representative that insisted on preserving the preferential status of the moving Armenians, by initiating lawsuits including.

The town of Rousse was a good example of the internal structure of Armenian community. In the 17th century Rousse was one of a few towns in Bulgaria with a differentiated Armenian mahale – "Armenian" (there were also Armenians in Muslim mahale "*Elhacc Musa*" who were sometimes called "*Armenian Elhacc Musa*"). However, sometimes a separate quota for *acems* was stipulated in the distribution of both extraordinary and local taxes between the payers in the town. For example in a tax *defter* is written: "at the *vilayet* meeting *naib* Abu *elhacc* consulted the *sicil* (and found out) that annually *acems* pay 100 *guruşes*." In the same year, 1695, in the list of distributed expenses of the *paşa* we can find separately registered "*reaya acem* who live in hans" or "*acems* who pay separately".⁹⁹

Thus we can summarize that *acem tüccars* were Armenians, distinguished from the other Armenian *reaya*: they were merchants who did not live in a given town permanently, but stayed in town hans for a long time as they were connected with interregional trade. The latter was a profitable job which placed them among the rich-class town residents. Their special tax status – paying of *maktu* – meant also that they could travel to remote places around the Empire. For Ottoman bureaucracy they were a separate class indicated by a group determinant that included the following components in different combinations: *acem, perakende, tüccar/bazargân*, Armenian, residents of *hans/bedestens*. They were treated as the other small groups in the Empire according to the rules of joint criminal and tax responsibility.¹⁰⁰ Armenian *perakendes* were not *beratli*, but their status was described in the *berats* of tax farmers of *maktu* or of their *cizye*. Therefore, it would be not precise to say that Armenian *perakendes* and merchants were privileged. However, it would be possible to define their status, given to them by Ottoman authorities, as a kind of a patent for carrying on an interregional trade.¹⁰¹ Some of them, of course, had the privilege to be suppliers of the palace (*kuyruhu*, i.e. licensed, privileged).¹⁰²

⁹⁹ R4, f. 92-a, doc. II; see also: f. 93-b, doc. II; R7, f. 14-a, doc. I.

¹⁰⁰ Иванова, Св. Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV–XVIII в. – ИПр, 1990, № 1; *eadem*. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции, XVII–XVIII в. – ИДА, 65, 1993.

¹⁰¹ Shaw, S. History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 1. London – New York – Melbourne, 1976, 155–158.

¹⁰² Barsoumian, H. The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750–1850). – In: Christians and Jewis..., Vol. 1, 173–175.

Местните търговци в Русе се оплакват в 1698 г., че „някои от *аджем туджарите* в нашия град, като идват в *базергян*-хановете и отсядат там, продават стоките си, а освен това обикалят от село на село и продават“; настояват тази търговия на дребно да им се забрани. По проблема обаче *аджем туджарите* немюсюлмани (*zimmi*) Сефер и друг, чието име не се чете, са изпратили изложение (*arz*), че не бива да им се забранява да търгуват из района⁹⁶. Спорът представя арменците *аджем туджари* като „движещи се“ търговци, които идват отдалеко и отсядат в специфични *базергян*-ханове. Те са разграничени от местните търговци. Изглежда практиката е стоката на идващите отдалеч търговци да се поеме от местните търговци – предполагам подлежащи на бадж, които да я разпространят до всеки един потребител, вкл. и по селата. Съществено е, че *аджем туджарите* действат колективно като корпорация, известна на всички. Представители на тази хипотетична нетериториална корпорация, не толкова формализирана, колкото различима по унифицирания статус на всеки индивид, може би периодически се появяват в Русе, отсядат в *базергян*-хановете и търгуват, осъществяват разносна търговия на дребно. И именно по време на този престой може би те ще се ползват от извоюваната с арза на Сефер и неговия колега възможност да търгуват и из селата. Нещо, което обаче противоречи на интереса на местните търговци, действащи именно на полето на локалната разносна търговия.

Един от най-чувствителните проблеми, с които се сблъскват подобни „движещи се“ търговци, е наследството на починалите далеч от родните места, които лесно могат да бъдат взети от еминит на бейтолмала (хазната, *beyt-ül mal*) като такива без известни наследници. Именно по повод на такива хора се среща една иначе рядко прилагана съдебна процедура – съдебно регистриране на наследници. Умиращият на *сука* (търговската улица) на халачите в София арменец Хабиб, син на Йешили от санджак Араб към Анадола, е посочил на свикан за целта съдебен процес в самата си стая за свой наследник сина си Абианос(?); 1683 г.⁹⁷

Подобно на другите търговци на далечни разстояния в империята, *аджем туджарите* не подлежат на пазарна такса *бадж*, а са третираны като *перакендета* арменци и обикновено плащат раетските си данъци, дължими от всички османски поданици, по специфичен начин – под формата на *макту*. Показателни са случаите, когато подобни арменци се третират от властите като общност/корпорация с колективна отговорност по данъчни проблеми или при криминални престъпления. Например в края на XVII в. за прекарване на корабите с топове на Русенското пристанище различните корпорации на градското население трябва да осигурят джерахори, вкл. 10 души от аджемите; докато за осъществяване на закупуване на провизии (*mübaya*) за подготовка на валията за поход „*тайфата* на *аджеми* в ханове“ предава 250 гроша. Живеещите за „търговия и печалба“ в хана на Челеби

⁹⁶ ОрО, R2, л. 81-а, док. I и л. 105-а, док. I.

⁹⁷ ОрО, S149, л. 29-а, док. II; S149, л.4-а, док. II.

The sources of the region allow us to distinguish one more, a third in succession, group of Armenians – Iranian subjects trading with the Ottoman state under the protection of *ahdnames* that gave them special privileges in commercial business. As the documents show, privileges were given to a group: the *tayfe* of the *acem tüccars*, Iranian subjects or people coming from Iran (in many cases specially defined as Armenians) through Iranian-Ottoman agreements, and were respected at the request of the *tayfe* of *acem tüccars* themselves or at the request of special envoy of the Shah of Iran. For example, in an *arz* of 1703 the “*bendegân-i fukarasii acem ve sayri zimmi*”, who were from “*tüccars*”, complained that in the places where they stayed and traded *gümrük emins* made them pay a duty for the second time, although they had a document *eda teskeresi* from the *gümrük emin* in Erzurum verifying that they had already paid. The petitioners described in full their merchants’ rights given to them by the passed away sultans with shariat orders and confirmed in negotiations with the *şah* of Iran (*memleket-i acem*): merchants coming from the *acem* country (*diyar-i acem*) to the Ottoman state to be protected and guarded (*himayet ve siyanet*); from the goods of the *acem tüccars*, non-resident or resident, *gümrük* did not have to be demanded in quantities bigger than the ones specified in the old *kanun* (*kanun-i kadim*): from Muslims – *gümrük* and *zarar-i kasabbiye* of 4 *akçes* per 100, from infidels and Jews – 5 *akçes*. In this especially sense a *berat* was sent to the local authorities in Anatolia and Rumeli on 21 January 1697.¹⁰³ What was specified there was that the *tüccar tayfe* with their ships went in and out of the ports of Istanbul, Galata, Geliboli, Ergeli (near Edirne), Silivri, Aynoz (Enos, on the Aegean Sea coast, in the mouth of the River Maritsa), Mudania (in the region of Bursa) and Iznikmid; clothes, grain, provisions, tobacco, iron, *çoha*, *kumaş*, etc. were supplied by sea or by land.¹⁰⁴

Acems who were Persian subjects had a very important preference that referred to the legacy of the ones who had died in the Ottoman state. For example some *acem* Armenians from the *tayfe* of the *tüccars* arrived in the capital (Istanbul) and wanted a confirmation of the rule that the legacy of the died in the Ottoman state *acem tüccars*, who had come to trade here, had to

¹⁰³ Possibly the negotiations of *elçi* Rustem of the Iranian *şah* Hüsein with the sultan Mustafa II in Edirne in 1696, when the document was actually composed, that was used as a basis for the *berat* that I have studied, issued in 1699 – see: *Uzunçarşalı, I. Osmanlı Tarihi. C. III., 2 Kısım, Ankara, 1983, s. 250.*

¹⁰⁴ *Inalcik, H. İmtiyazat. – EI2, Vol. 52; In the Pozjarevac peace treaty with Austria from 1718 was also dealt with the movement of “acem tüccar’s” who came with goods from Iran (*acem diyardan*) and who passed transit through the Ottoman state on their way to Austria to the Islam border on the river Danube or Black Sea and returned to Persia. “If *acem tüccars* come from the state of the Caesar or from Iran they must pay only once 5% *gümrük* and *reftiye* and when they receive as a confirmation for this *eda tezkeresi* they must not be tormented with demands for a second tax payment”. Those provisions in the treaty between Austria and the Ottomans imposed to both sides the relevant arrangements to be made with Iran. Especially in regards to the Austria-Iranian transit trade road in 1721 the *şah* of Iran signed on behalf of its subjects *acem tüccars* who traded with *Nemçe* (or with *Frengistan memleketleri*) *beyannanam*. See: *Aktepe, M. 1720–1724 Osmanlı – İran Münâsebetleri ve Silhşör Remânî Mustafa Ağa’nın Revan Fetih-namesi. Istanbul, 1970, s. 1 – 8.**

ефенди на *сука* в Русе арменци искат и получават *хюджет*, че раненият в хана Мехмед баше няма иск към тях; 1694 г.⁹⁸

Присъствието на подобни *аджем туджари* в определени търговски центрове в Румелия е постоянно, те формират сравнително константна микроструктура в съответния град, но съставът на тази група е непостоянен. Това е нещо като клуб, чрез който биха могли да се събират данъци и мита, да се решават наследствени проблеми на тези, които, пътувайки, умират далеч от отечеството си. Техните „колеги“ *аджеми* единствени могат да се погрижат наследството им да не бъде взето от емина на бейтюлмала, а да се препрати на наследниците. Към същия „клуб“ се отнасят властите при криминални престъпления. Тази група се възприема от властите като легитимен представител, който настоява да се запазва преференциалният статус на движещите се арменци, вкл. и чрез завеждането на съдебни дела.

Град Русе ни дава добър пример за вътрешната структура на арменската общност. Русе е един от малкото градове в България, в който през XVII в. съществува обособена арменска махала – Армениан; освен това в мюсюлманската махала Елхадж Муса живеят арменци, понякога обозначавани като „Armenian Elhass Musa“. Понякога при разпределяне на извънредни и местни данъци между платците в града обаче се предвижда отделна квота за *аджеми*. Например в данъчен дефтер е записано: „На вилаетско събрание *наибът* Абу елхадж провери в сиджила [и установи], че годишно върху *аджемите* се разхвърлят по 100 гроша“. В същата, 1695 г. в списъка за разхвърляне харчовете на пашата отделно са вписани „раята *аджеми*, които живеят в ханове“, или „*аджеми*, които плащат отделно”⁹⁹.

Прочее може да се обобщи, че *аджем туджарите* са арменци, различаващи се от останалата рая арменци; те са търговци, непостоянни жители на градовете, в чиито ханове отсядат задълго, тъй като са свързани с междурегионална търговия, която е и доходоносно занятие, поставящо ги сред заможните съсловия на гражданите. Специфичният им данъчен статут – плащане на макту – означава и възможност да се движат из империята на далечни разстояния. От османската бюрокация те се възприемат като самостоятелни съсловие, индикирано с групов определител, включващ в различни съчетания елементите: *аджем*, *перакенде*, *туджар/базергян*, арменец, жители на ханове/безистени. Те се третираат подобно на останалите малки групи в империята, по правилата на колективната криминална и данъчна отговорност¹⁰⁰. Арменците *перакендета* не са *бератлии*, но статусът им подробно е описан в бератите на откупчиците на *мактото* или джизиеото им. Затова едва ли е подходящо да се каже, че арменците *перакендета* и търговци ползват привилегии. Може би обаче би могло предоставяният им от османската власт статут да бъде определен като своеобразен патент за из-

⁹⁸ ОрО, R4, л. 92-а, док. II; R4, л. 37-а, док. II; R4, л. 3-а, док. III.

⁹⁹ ОрО, R4, л. 92-а, док. II; вж също: л. 93-б, док. II; R7, л. 14-а, док. I.

¹⁰⁰ *Иванова, Св.* Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV–XVIII в. – ИПр, 1990, № 1; *същата*. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции, XVII – XVIII в. – ИДА, 65, 1993.

be handed in to the other *acem tüccars* who were in the same places; it did not have to be illegally taken by the *emins* of the *beyt-ül mal*. For dealing with this case authorities in Istanbul relied on a previous case of this kind and on a *berat*, issued on the request of an Iranian envoy on 12 May 1699, for protecting and guarding (*himaye ve siyane*) of merchants coming from Persia (*diya-i acem'den gelen*).¹⁰⁵

The problem of the *acem tüccars*' legacies is treated in one more *arz* with long additional entries (*derkenars*) of 19–28 November 1723. In connection with the change of the order in Iran (*Memleket-i Iran mutegayir-el nizam olup*) a firman was issued saying that the legacies of the members of the *tayfe* of Armenian *acems*, who had originated from the state of Iranian shah (*memleket-i acem sah'dan hali olmak*) and then had died in the Islam (Ottoman) state without known heirs, had to be taken for the *mirye* of the *emin* of the *beyt-ül mal* through the mediation of the shariat court. Actually, some time earlier an agreement (*müsalaha ve mevadi*) with the *acem* shah was valid. According to it, nobody was allowed to trench upon the legacies of the members of the *acem tayfe*, and they had to be handed in to their heirs in their home country (*vatan*). In principle, the legacies of those who had died in sultan's state, and there were not heirs of theirs, was handed in to the *beyt-ül mal*; the legacies of deceased *zimmi* from the *acem tayfe* who had settled down in the Islamic Ottoman state (*sakin ve mütevettin*) and who did not have heirs known to the shariat, were withheld, but if there were known heirs, the legacies were brought to them in their homeland. On these grounds some members of the mentioned above *acem tayfe*, together with shah's *vekil*, appeared in court and fiercely put in claims on the legacies of the deceased Armenian *acems*¹⁰⁶ without heirs. They gathered the property and the belongings of all the *acems*, no matter with or without heirs, declaring that the deceased had heirs in their *vilayets*.¹⁰⁷ However, at that time it was ordered the legacies of the deceased in the Islamic Ottoman state *acems* without heirs to be taken by the *beyt-ül mal* for the *mirye*; 28 January 1724. The order concerned especially the *acems* in Istanbul, Haleb, Tokat, Sivas, Diarbakır, Erzerum, Izmir, Sigla (an area in Izmir), Kili, Isakça, Tulça, Maçın, and Akkerman. In a document of 20 October 1725 we can find mentioned also Varna, Küstenca, Haccioğlu Pazarcık (Dobrich), Balçık, Kavarna.¹⁰⁸

The quoted documents show a sudden change in treating Iranian *acem tüccars* by Ottoman authorities. It was connected with handing over power by Shah Hüsein (1694–1723), the last of the Sefavids, under the pressure of Afghan expansion. The Ottoman Empire and the Russian Empire occupied Iran and, after the treaty of 1724, divided some of its territories between them until prince

¹⁰⁵ OrO, OAK 149/27.

¹⁰⁶ Apparently, those were the mentioned above Ottoman subjects *acem tüccarlar*, about whom a similar document specifies that they were Armenians who dealt either with trade, or crafts, and that they were either settled down, or moving – see: OrO, F. 22, a. u. 267.

¹⁰⁷ See about the problem: Новичев, А. История Турции. Т. 1. Ленинград, 1963, 197–199; Shaw, S. Op. cit., p. 238.

¹⁰⁸ OrO, F. 20, a.u. 267.

вършване на междурегионална търговия¹⁰¹. Разбира се, някои от тях могат да ползват привилегии като снабдители на двореца (*kuyrulu*, т.е. лицензирани, привилегировани)¹⁰².

Изворите за региона позволяват обаче да се разграничи още една, трета група арменци – ирански поданици, търгуващи в османската държава под покровителството на *ахднамета*, предоставящи им специфични преференции в търговската дейност. Съгласно документите, преференциите са давани на група – *тайфата* на *аджем туджарите* персийски поданици или идващи от Иран (в много случаи специално определени и като арменци) чрез ирано-османски договорености, а се спазват по искане на самата тайфа на аджем туджарите или по искане на специални пратеници на иранския шах. Например в *арз* от 1703 г. „*аджеси* и други немюсюлмани“ (*bendegân-i fukarası acem ve sayri zimmi*), които са „от *туджарите*“, се оплакват, че из местата, където са се установили и търгуват, *гюмрюк емините* изискват от тях повторно плащане на мито, въпреки че имат документ *eda teskeresi* от *гюмрюк емина* в Ерзерум, удостоверяващ, че са си платили. Просителите подробно описват предоставените им търговски права от покойните султани с шериатски заповеди и утвърдени в преговори с шаха на Иран (*memleket-i acem*): да бъдат покровителствани и защитени (*himayet ve siyanet*) идващите по търговия откъм *аджемската* страна (*diyar-i acem*) в османската държава; от търговската стока на *аджем туджарите*, приходящи или установили се на едно място, не трябва да се изисква *гюмрюк* в по-големи количества от определените в стария канун (*kanun-i kadim*): от мюсюлманите на 100 акчета да се взимат 4 акчета *гюмрук* и *зарар-и касабие*, от неверниците и евреите – по 5. Именно в такъв смисъл на 21 януари 1697 г. за пред местните власти в Анадола и Румелия е бил изпратен берат¹⁰³. Уточнява се, че *туджарската тайфа* влиза и излиза с корабите си в пристанищата на Истанбул, Галата, Галиполи, Ергели (Одринско), Силиври, Айноз (Енос, на Бяло море, при устието на Марица), Мудания (в района на Бурса) и Изникмид; с гемии или по суша доставят облекла, зърнени храни, провизии, тютон, желязо, чоха, *кумаши* и др.¹⁰⁴

¹⁰¹ Shaw, S. History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 1. London – New York – Melbourne, 1976, 155–158.

¹⁰² Barsoumian, H. The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750–1850). – In: Christians and Jewis... Vol. 1, 173–175.

¹⁰³ Вероятно преговорите на *елчията* Рустем на иранския шах Хюсеин със султан Мустафа II в Одрин в 1696 г., когато е съставен документът, който служи за основа на разгледжания от мен берат, издаден през 1699 г. – вж.: *Uzunçarşılı, I. Osmanlı Tarihi*. С. III., 2 Kısım, Ankara, 1983, s. 250.

¹⁰⁴ *Inalcik, H. İmtiyazat*. – Eİ2, Vol. 52. В Пожаревацкия мир с Австрия, 1718 г., се третира движението на „*аджем туджари*“, идващи със стока откъм Иран (*acem diyardan*), които транзитно преминават през османската държава на път за Австрия, до ислямската граница на река Дунав или Черно море, и обратно до Персия. „Ако *аджем туджарите* дойдат от държавата на цезаря или откъм Иран, трябва да платят еднократно 5% *гюмрук* и *редфтийе* и след като в удостоверение на това получат *eda tezkeresi*, да не бъдат тормозени с искане за повторно мито.“ Тези клаузи в договора между Австрия и османците налагат да се постигнат съответни уговорки на двете държави и с Иран. Специално по повод на австро-иранския транзитен търговски

Tahmasp II (1722–1732) managed to come to power.¹⁰⁹ At that time in particular, when no Iranian state existed, Iranian merchants, who were, in fact, Armenian, were deprived of their privileges of foreign subjects, which they had had before, according to the agreements with Iran. In the new situation they were treated as Ottoman subjects, i.e. Armenian *acem tüccars*-Iranian subjects were regarded as equal to Armenian *acem tüccars*-Ottoman subjects. It was a short term change, but the extreme situation, apparently, clearly defines the position of different kinds of *acems*.

Without mentioning term *ahdname*, the quoted documents refer to international agreements; the enforcement or amendment procedures they are providing for are by and large similar to the ones, applied in the relations with countries from Western and Central Europe. The role of Persian envoys *elçi* or *vekil*¹¹⁰ becomes clear. They might have been people from the *acem tayfe* who were staying in the respective region and were authorized to deal with the problems of the *acem tayfe*, especially with the legacies of those who were Iranian subjects. It becomes also clear that Iranian *elçi*, *vekil*s and the *acem tayfe* as a whole were regarded by the Ottoman authorities as a subject based on *berats* and agreements, which allows us to seek for some analogy with the consular privileges and the foreign colonies of European nations in the Empire.¹¹¹

It becomes clear that at least a part of the *acems*, whom we come across in the Ottoman documents in Rumeli, in fact, should be treated as a corporation of foreign merchants, foreigners. We can claim with quite a high degree of certainty that in the central part of Rumeli Iranian subjects-*acem tüccars* were exclusively Armenian. The corporation of the Armenian *acem tüccars*-Persian subjects had collective privileges, reflected on in collective *berats*, although they were treated on the Ottoman territory as sultan's vassals, by analogy with some other merchants who were protected by *ahdnames* or by an international treaty with the Ottomans (*sulh*). Generally speaking, their status can be compared with the status of *müstemin*, given by *ahdname*/capitulations, for example, the one for the status of the Dubrovnikans. Besides it can be compared with a corporation with quite a lot of privileges. It seems possible to say that *acem tüccars*-Persian subjects formed a kind of colonies on the territory of Bulgaria, although we should be careful not to confuse them with other Armenian *acem tüccars* who were Ottoman subjects.

It also appears that Iranian *acems* were non-resident, i.e. they traveled permanently. However, some of them settled down on Ottoman territory and dealt with trade or crafts. In their business they inevitably were in contact with partners from or in Iran itself, i.e. they formed a multi-level structure which was typical for long-distance merchants. For assuring the religious cult locally, for finding jobbers and partners needed *acems*-foreign subjects must have been in contact

¹⁰⁹ In 1696 a document was composed which was used as a basis for the *berat* issued in 1699. studied here – see: *Uzunçarşılı, I. Op. cit., C. III., 2 kısım*, Ankara, 1983, s. 250; *Aktepe, M. Op. cit.; Kütükluoğlu, B. Osmanlı-Iran Siyasî Münâsebetleri 1578 – 590*. İstanbul, 1982. See also: OrO, OAK 136/2.

¹¹⁰ See for example arranging travelling of *acem elçi* in April 1723 – OrO, OAK 65/37.

¹¹¹ *Inalcik, H. Dar al ahd. – EI2, Vol. 2, p. 1615.*

Важна търговска преференция на *аджемите*-персийски поданици се отнася до наследствата на починалите в османската държава. Например, явили се в столицата (Иstanbul) *аджем* арменци от *тайфата* на *туджарите* настояват да се потвърди правилото, че наследствата на умрелите в османската държава *аджем туджари*, дошли да търгуват тук, трябва да се предават на другите *аджем туджари*, които се намират по същите места, а не да се прибират неправомерно от *емините* на *бейтюлмала*. За третиране на случая в Istanbul се позовават на по-раншен подобен казус и на издадения по искане на иранско пратеничество берат от 12.05.1699 г. за покровителство и протекция (*himaye ve siyane*) на търговците, идващи от Персия (*diya-i acem'den gelen*).¹⁰⁵

Проблемът с наследствата на *аджем туджари* се третира в още един *арз* с пространни допълнителни вписвания (*derkenar*) от 19–28.11.1723 г. Във връзка с промяна на реда в Иран (*Memleket-i Iran mutegayir-el nizam olup*), е издаден ферман, че наследствата на членовете на *тайфата* на арменците *аджеси*, които са произхождали от държавата на иранския шах (*memleket-i acem şah'dan halı olmak*), а след това са починали в ислямската османска държава без известни наследници, трябва да се прибират за хазната (*miryeye*) от *емина* на *бейтюлмала* с посредничеството на шериятския съд. Действително по-рано е било в сила сключено споразумение (*müsalaha ve mevadi*) с *аджем* шаха, според което никой не трябва да посяга върху наследствата на членовете на *аджем тайфата*, а същите трябва да се доставят на наследниците в родината им (*vatan*). По принцип наследствата на тези, които са починали в държавата на падишаха без наследници, се предава на *бейтюлмала*; наследствата на починалите немюсюлмани (*zimmi*) от *аджем тайфата*, които са се заселили и установили (*sakin ve mütevettin*) в ислямската османска държава, за които по шерията не са известни наследници, се задържат; а при известни наследници се доставят на същите в родните им места. На това основание някои от споменатата *аджем тайфа* заедно с *векила* на шаха призовават на съд и настървено претендират за наследствата на починалите без наследници арменци *аджеси*¹⁰⁶, заявявайки, че същите имат наследници в техните вилаети, събират имотите и вещите на всички *аджеси*, независимо дали имат или нямат наследници¹⁰⁷. Понастоящем обаче се разпорежда наследствата на починалите в ислямската османска държава *аджеси* и специално на тези в Istanbul, в Хaleb, Токат, Сивас, Диарбакър, Ерзерум, Съгла (квартал в Измир) и Измир, Кили, Исакча, Тулча, Мачин и Аккерма (а в друг подобен документ от 20 октомври 1725 г. се споменават Варна, Кюстенджа,

път в 1721 г. шахът на Иран подписва за своите поданици *аджем туджари*, които търгуват с Nence (или с Frengistan memleketleri) *beyannaname*. Вж.: *Aktepe, M.* 1720–1724 Osmanlı – Iran Münâsebetleri ve Silâhşör Remânı Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi. Istanbul, 1970, s. 1–8.

¹⁰⁵ OpO, OAK 149/27.

¹⁰⁶ Очевидно се имат предвид разгледаните по-горе османски поданици *acem tüccarlar*, за които в аналогичен документ се уточнява, че са арменци, занимаващи се било с търговия, било със занаяти, и че или са уседнали, или се „движат“ – вж.: OpO, ф. 22, а.е. 267.

¹⁰⁷ Вж.: *Новичев, А.* История Турции. Т. 1. Ленинград, 1963, 197–199; *Shaw, S.* Цит. съч., с. 238.

with the representatives of stationary Armenian population and with Armenian *perakendes*=Ottoman *acem tüccars*. They often had business contacts with local Muslims, Jews, and Orthodox Christians as well. Due to this structure of the Armenian community and its privileges, which a part of its members obtained from Ottoman authorities as a professional-ethnic corporation, Armenian merchants became an important active economic element.

Among the Armenian diaspora outside the Ottoman state we can also find a three-part structure in which each element used – just as inside the Ottoman state – some kind of privileges granted by local authorities or under international agreements. It was extremely convenient facility for the functioning of the Armenian diaspora as a commercial network, including experts who knew roads, currencies, politics, and languages, on vast territories. It symbolized the triumph of Armenian trade from Russia to the Indian Ocean, from Isfahan to Poland, Moldova, Transilvania, and Austri.¹¹² This network of Armenian diaspora assured the canals of cultural exchange and Armenian religious organization that kept their identity. It seems that the situation allowed the result to become a reason: the efficient ethno-commercial multi-level network, skillfully using different statuses, helped Armenians to become preferred merchants in the countries of the region, and privileges were given to them. The same, to some extent, is typical also for the other merchant “minorities” in the Ottoman state.

3.4. The Greeks. Due to dramatic demographic changes in some Balkan regions and narrowing of the home market on the Balkans, in the 18th century export of raw materials to Europe appeared on their foreground. Balkan merchants, who had control on overland carrying trade, started playing a leading economic role here. Thus T. Stojanovic introduces the image of a prosperous Greek merchant who embodies a so called mixed group of conquered Orthodox merchants.¹¹³

In the present paper as Greek I define those people who in Ottoman documents are specially referred to as “*rum/urum*” in a situation in which a relevant group of Orthodox people are either given another ethno-name, or are not defined ethnically at all. However, *rum* may also mean an “Orthodox” and can be attached to people whose first names come from the general Orthodox name tradition or who had salient Slavonic, Albanian, Wallachian names. Therefore, in choosing sources about the Greeks I am guided by the presence of the determiner mentioned above – “*rum*” – that is applied to a person or a group of people who unambiguously distinguish themselves from the other Orthodox people in a particular place or region (the term might be used as an ethno-name, but I am not going to deal with the question whether the people it defines are really ethnic Greeks or not).

The question about the Greeks on Bulgarian territories leads to the topics of the ancient Greek colonization and Byzantium influence as well as to the history

¹¹² Braudel, F. Op. cit., p. 110; Барановский, Б. Какваз и Польша в XVII в. – Вьв: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII в. М., 1979, 252–253; Подградская, Е. Участие армян в развитии экономических связей стран подунавья и Балкан с Россией в XVII в. – Вьв: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 31.

¹¹³ Stojanovic, T. Op. cit., p. 255–263.

Хаджиоглу пазарджик (Добрич), Балчик, Каварна) без наследници да се вземе от страна *бейтоулмала* за държавата; 28 януари 1724 г.¹⁰⁸

Цитираните документи показват, че е настъпила рязка промяна в третирането на иранските *аджем туджари* от османците. Тя е свързана с отстраняването от власт на последния от сефавидите – шах Хюсеин (1694–1723) под натиска на експанзията на авганците, докато Османската и Руската империя окупират Иран и според споразумението от 1724 г. си поделят негови територии, докато принц Тахмасп II (1722–1732) успява да вземе властта¹⁰⁹. Именно тогава иранските търговци, които фактически са арменци, са лишени от преференции като чужди поданици по силата на договорите с Иран; съответно започват да се третират като османски поданици, т.е. арменците *аджем туджари* ирански поданици се приравняват на арменците *аджем туджари* османски поданици. Промяната е кратковременна, но екстремалната ситуация като че ли по-ясно очертава положението на различните видове *аджеси*.

Без да се споменава терминът *ахднаме*, в цитираните документи се говори за международни договори; следват се процедури, познати от отношенията със западните и средноевропейските държави, да се иска спазване на постигнати договорености или разширяване на преференциите. Очертава се ролята на персийските пратеници *елчи* или *векили*¹¹⁰, които е възможно да са лица от *аджемската тайфа*, пребиваващи в съответния район, упълномощени по уреждане на проблемите и специално на наследството на иранските поданици. Става ясно също, че иранските *елчи*, *векили* и самата *аджем тайфа* са възприемани от османците като субект, опиращ се на берати и договори, което позволява да се търси аналогия с консулските преференции и чужди колонии на европейските държави в империята¹¹¹.

Става ясно, че поне част от *аджемите*, които срещаме в османските документи от Румелия, всъщност трябва да се третират като корпорация на чужди търговци, чужденци. С голяма доза сигурност може да се твърди, че в централните части на Румелия иранските поданици *аджем туджари* са изключително арменци. Корпорацията на арменците *аджем туджари* персийски поданици ползват колективни привилегии, отразени в колективни берати, макар аналогично на някои други търговци, покровителствани от *ахднамета* или от междудържавно споразумение с османците (*sulh*), да са третирани на османска територия като васали на султана. Статутът им най-общо може да се сравнява с този на *мюстемин*, добиван чрез *ахднамета*/капитулации, например този на дубровничани, но също и да се оприличава на корпорация с немалки преференции. Изглежда може да се говори, че *аджем*

¹⁰⁸ ОрО, ф. 20, а.е. 267.

¹⁰⁹ През 1696 г. е съставен документът, който служи за основа на разглеждания от мен брат, издаден през 1699 г. – вж.: *Uzunçarşılı*, I. Цит. съч., С. III., 2 kısım, Ankara, 1983, s. 250; *Актепе*, М. Цит. съч.; *Kütükluoğlu*, В. *Osmanlı-Iran Siyâsi Münâsebetleri 1578–590*. Istanbul, 1982. Вж също: ОрО, ОАК 136/2.

¹¹⁰ Вж напр. уреждане пътуването на *acet elçi* през април 1723 г. – ОрО, ОАК 65/37.

¹¹¹ *Inalcik*, H. *Dar al ahd*. – E12, Vol. 2, p. 1615.

of Orthodox Church before Ottoman conquest – all these factors set the scale and the character of the Greek diaspora in Rumeli. During the Ottoman period the territories with Greek population in Asia Minor and on the Mediterranean coast, as well as in Istanbul, had connections with the ports on the northern Black Sea coast, which stimulated further migration of the population, there is information that representatives of Byzantine aristocracy settled there. Thus it became inevitable that Greek people settled down in Bulgarian towns or around Orthodox bishop's residences. All these things altogether, probably, sustained the demographic status of Greek population. Similar was, perhaps, the role of the existing more important centers of the Greek diaspora in some small towns and villages through Rumeli, its demographic potential not only reproduced itself, but probably sustained also the demographic potential of the Greeks in big towns. These centers of the diaspora might have been connected with each other and with the Greek ethnos through migrations as well as through Greeks' business activities. A very important unifying characteristic of this diaspora is its affiliation to the Oecumenical patriarchate.

People and groups of people marked as *rum* appeared more clearly in the 17th century sources on Bulgarian lands, while in the timar registers (*tapu-tahir*) from the 15th – 16th cc. and the early *ciziyе* there are almost none of them. Groups of Greeks we find among the *perakendes* (people without permanent residency) in some Bulgarian settlements¹¹⁴ in 17th-18th c.c., which, perhaps, also shows how the diaspora was sustained through internal migrations. For Varna two timar registers of the 16th century (1526/7 and 1566–1569) do not point out any Greeks among non-Muslim population there. In 1691/2 after 860 payers of *ciziyе* 478 people were described as *perakendes* and about 462 of them it was written down that they were *rum*, about 16 – Wallachians (*eflâk*). In an *avariz* register of the town of 1706/07, apart from 9 Armenians and 4 *zimmi*, 10 *rum* people were written down in the Muslim mahales. In the Christian mahales among 136 people who were regular payers “*zimmi of Varoş*” about 94 of them it was explicitly mentioned that they were *rum*.¹¹⁴

In contrast to the other “merchant minorities”, Greeks (*rum*) could be found not only in the towns, but also in the villages on Bulgarian territories. Sometimes those were villages that flourished due to specific industries (silkworm breeding, shipping, salt producing, vine growing, intensive cattle breeding) as well as commercial activity, and their Christian population might have outnumbered the Christian population of neighboring towns with predominantly Muslim population.¹¹⁵ In many villages of this kind, and in some towns, those people who were registered as Greek formed a significant group among the Orthodox Christian residents and, obviously, were a community that was able to sustain the

¹¹⁴ ВВОА, 370; TD 542; MMD 423; МК 2596.

¹¹⁵ Мутафов, В. Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Горна оряховица през XVII в. – Год. на музеите в Северна България, 13, 1987; Вълчинова, Г., Р. Ганева. Мелник между “българина-орач” и “средиземноморска-лозар” (за трайността на една етнокултурна характеристика). – ИПр, 1997, № 2; Градева, Р. Селяни в международната търговия: Червена вода, XVII–XVIII в. – Алманах за историята на Русе, 4, 2002.

туджарите персийски поданици са образували нещо като колонии в българските градове, макар че винаги трябва да внимаваме да не ги объркаме с други арменци *аджем туджари*, които са османски поданици.

Видно е също, че иранските *аджери* са „приходящи“, т.е. постоянно пътуващи, но от тях има и установили се в османските предели, които пък се занимават с търговия или със занаяти, а неизбежно в своя бизнес се свързват с партньори в самия Иран, т.е. формират типичната за търговците на далечни разстояния многостепенна структура. За осигуряване на религиозния си култ по места, за необходимите им търговски посредници и партньори *аджемите* чужди поданици най-вероятно контактуват с представителите на стационарното арменско население и на арменците *перакендета*=османските *аджем туджари*, макар нерядко да имат бизнес контакти с местни мюсюлмани, евреи, православни. Тази структура на арменската общност и привилегиите, които част от членовете ѝ получават от османската власт като професионално-етническа корпорация, я превръща във важен стопански активен елемент.

Сред арменската диаспора извън османската държава също ще открием триделна структура, всеки от елементите на която ползва – както е в османската държава – преференции от местните власти или от международни договори. Ясно е, че това е изключително удобство за функционирането на арменската диаспора в огромни пространства като търговска мрежа, включваща хора експерти, познаващи пътища, валути, политика и езици, и символизираща триумфа на арменската търговия от Русия до Индийския океан, от Исфахан до Полша, Молдова, Трансилвания, Австрия¹¹². Тази мрежа на арменската диаспора осигурява каналите на културен обмен и на религиозната организация на арменците, поддържащи тяхната идентичност. Изглежда ситуацията позволява следствието да се превърне в причина – ефективната етно-търговска няколкостепенна мрежа, умело ползваща различни статуси, превръща арменците в предпочитани търговци в държавите от този регион, на които да се предоставят преференции. Същото в някакъв смисъл е характерно и за другите търговски малцинства в Османската държава.

3.4. Гърците. При драматични за някои балкански райони демографски промени и стесняване на вътрешния пазар на Балканите, през XVIII в. на преден план в стопанството им излиза износът на суровини за Европа. А това изтласква балканския търговец, който има контрол върху сухопътната търговия (*overland carrying trade*), на водещи стопански позиции. Така Т. Стоянович въвежда образа на поспериращия гръцки търговец, олицетворяващ т.нар. от него сборна група на подчинени православни търговци (*conquered orthodox merchants*)¹¹³.

¹¹² *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 110; *Барановский, Б.* Какваз в Польша в XVII в. – Във: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII в. М., 1979, 252–53; *Подградская, Е.* Участие армян в развитии экономических связей стран поднавья и Балкан с Россией в XVII в. – Във: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 31.

¹¹³ *Stojanovic, T.* Цит. съч., 255–263.

centers of the diaspora in many ways, including the assimilation of the Slavs.¹¹⁶ For example, in a *ciziye* register of four “Albanian/Arnavut” villages Liaskovets, Arbanasi, Dolna Oriahovitsa and Gorna Oriahovitsa of the end of the 17th century we can often find some ethno-determiners added to the payers’ names: *bulgar*; *sirf*, *eflák*, *rum*. In the well developed commercial village of Arbanasi (Arnavudkjoy) all the payers of the highest category were defined as “*rum*” – 42 people. In the middle category of 110 people 103 of them were “*rum*”. In the lower category there were 293 people defined as “*rum*”, 25 had no ethno-determiners, 2 were “*bulgar*” and 4 were “*eflák*”. In this example the personal determiner “*rum*”, perhaps, can be interpreted as an ethno-determiner – Greek (no matter whether it meant Greek people, people who regarded themselves as Greeks, or even, according to some authors, Albanians).¹¹⁷

We consider especially significant the documents in which the Greeks are mentioned as a decrepit tax-accountable community among the other Orthodox Christian payers of extraordinary and local (*vilayet*) taxes in a particular town: for example, “*rum kaftanciyans* and leather workers” or simply “*rum*” in Rousse, handing in *cerahors* together with the communities of the other town residents in 1694/5, or “*rum tayfesi*” among the group of Sofia residents, assuring sultan’s hunt in 1681.¹¹⁸

In a petition (*arz*) a *cizyedar* explained that the *maktu* of *perakende* Armenians and other “*yava kâfiresi*” (newly emerging infidels) for 1683–1684 would be collected, including the *maktu* of the coming to the *kaza* Sofia for a gain *tayfe* Armenians and the Greeks from Anatolia. He collected *ciziye* (*yava-i ciziye*) from the *tayfe* Greeks, *arnavuts* and Bulgarians, coming from Roumeli and dealing with a gain. The Greeks showed obstinacy and refused to pay under the pretext that in his *berat* (only) Greeks from Anatolia had been written down; they hid in powerful people’s farms and vineyards and did not pay their *cizye*.¹¹⁹ In the document the *maktu* that Armenians and Greeks from Anatolia had to pay is distinguished from *yava-i ciziye* of the Greeks who, obviously, can be defined as migrants from other parts of Roumeli. It seems that we can notice two groups among the Greeks as well as among the Armenians. The first group includes people who took part in internal migrations temporarily, in the process of moving, in order to settle down somewhere permanently. In registers they were most frequently included under the heading of the *haymanes* and had to, possibly, pay *yava-i ciziye*. The second group consisted of the *perakendes* – rather permanently “moving” people who had to pay *maktu* just because of their constant movement. However, there is one more division in this group of “moving” Greek *perakendes* – the ones from Anatolia and the ones from Roumeli.

¹¹⁶ Вълчинова, Г. Гръцкото население и гръцката идентичност в България: към историята на едно несъстояло се малцинство. – ИПр, 1998, № 2.

¹¹⁷ Мутафов, В. Op. Cit., p. 247–248 – the author quoted: OrO, Вд 97/12, translation Petko Gruevski.

¹¹⁸ OrO, R4, f. 120-a, doc. I and 119-b, doc. I; S85, f. 93-a, doc. I.

¹¹⁹ OrO, S85, f. 92-b, doc. III.

В настоящата работа под гърци имам пред вид хора, които изрично са определени в османските документи като *rum/urum*, и то в ситуация, в която релевантна група православни са с друг етноним или изобщо не са етнически определени. *Rum* обаче може да означава и православен, православни, и да се прикачва към хора с лични имена от общата за православните именна традиция, но и с изразени славянски, албански, влашки имена. Именно затова при подбора на извори за гърците се ръководя от наличието на въпросния определител „*rum*“ към човек или към група, които недвусмислено се отграничават от останалите православни в дадено селище или регион – възможно е терминът да се упортребява като етноним, но няма да се занимавам с въпроса дали означените с него действително са етнически гърци или не.

Въпросът за гърците в българските земи отвежда към темите за античната гръцка колонизация, за византийското влияние, към историята на Православната църква още преди османското завоевание – все фактори, определящи мащабите и характера на гръцката диаспора в Румелия. В османския период териториите с гръцко население в Мала Азия и Средиземноморието, а и Истанбул имат връзки с пристанищата по Северното Черноморие, което стимулира нови миграции на това население; има сведения, че там са се установили и представители на византийската аристокрация. Неминуемо е заселването на гърци в българските градове и около православните епископии. Всичко това вероятно поддържа демографския статус на гръцкото население. Подобна роля сигурно имат съществуващите по-значителни центрове на гръцката диаспора в някои малки градчета и села из Румелия и чийто демографски потенциал не само се самовъзпроизвежда, но може би поддържа този на гърците в големите градове. Вероятно центровете на диаспората са свързани един с друг и с гръцкия етнос чрез миграции, както и по повод на бизнес дейност на гърците. Важна обединителна характеристика на тази диаспора е принадлежността ѝ към Вселенската патриаршия.

Хора и групи, означени като *rum*, се появяват по-отчетливо в изворите през XVII в., докато в тимарските (тапу-тахрир) и ранните джизие регистри почти отсъстват. Групи гърци откриваме сред *неракендетата* (хората без постоянно местожителство) в някои български селища, което също може би подсказва как се поддържа диаспората чрез вътрешни миграции. За Варна два тимарски регистри от XVI в. (1526/7 и 1566–1569 г.) не посочват гърци след немюсюлманите. През 1691/2 г. след 860 платци на джизие са описани 478 души *неракендета*, като за 462 от последните е посочено, че са *rum*, а за 16 – власи (*eflák*). През 1695/96 не се споменават гърци. Но в *авариз* регистър на града от 1706/7 г. в мюсюлманските махали освен 9 арменци и 4 *zimmi* са записани 10 души *rum*; а в християнските махали сред 136 души редовни платци „*zimmi* на Вароша“ за 94 души изрично към името е посочено, че са *rum*¹¹⁴.

За разлика от останалите „търговски малцинства“, гърци откриваме и в села, а не само в градове, из българските земи. Понякога това са села,

¹¹⁴ ВВОА, 370; TD 542; MMD 423; МК 2596.

The documents inform us also about the “commercial” role of the Greeks in central Roumeli. In 1683 *haydut Usta* Kara Hasan with four Muslims from the *kaza* of Razgrad and Provadia robbed near the village of Beyalan Ali çebebi son of Turgut from Kayık mahalle in Rouse, and stole a horse, saddlebags and other goods. The accused admitted that they had given the prowl (*yagma*) to a person from the Greek community (*rum tayfesi*) in the surroundings of Provadia.¹²⁰ Special notice should be taken of the mentioned in the sources Greek-*çarşı* people, who had shops at *suks*, and some of them lived in the town business centers in *odayas* or *hans*. In a *ciziye* register of the town Kili in 1690/91 “*rum*” were registered among the permanent residents as well as under the heading of “merchants and arrived (from outside) *reaya*, who are *perakendes* in Kili” – 14 Greeks, 8 of whom belonged to the higher category. Under a separate heading we can find described “Etrboli *reaya* from *sancak* Trabazon”¹²¹. Among them there was a Greek from Istanbul who was a day-laborer in a higher category, but they were mainly of a lower category, defined as Greek and/or *gemici* – 35 people. Under the heading of “*kuyumcu*” in Kili we come across 8 Greeks as well. There are Greeks also among the people described under the heading “Amenians from Krim who live at the *çarşı* in Kili” – 13 people.¹²² In Ottoman documents, although less frequently than “*acem han*” or “Jewish home”, we can come across such denotations as “*urum çarşı*” in Sofia; “a Greek from Melnik” who lives at the “*Suk* of the *rumlar*” in Sofia.¹²³

In some documents we come upon the track of Greek merchants who do local trade going about villages. For example, “*urum Mano*”, who, according to a *kadı* record, came from Kostur, had been attacked by robbers and later declared: “I am from the *urum tayfe* and I sell goods in the villages of *kaza* Sofia”. The goods that he was selling were of the same kind as the goods stolen by the robbers: 10 rolls of material *bogası*, 6 *okkas* of silk, 20 *miskals* of thread, 5 cubits of *çoha*, 10 rolls of white material from Zlatitsa, 5 rolls of red material from Mosul, 15 belts, 10 *okkas* of packs of cotton caps, 2 rolls of rough kerchiefs, 2 rolls of fine kerchiefs, 5 rolls of *gaytn* from Istanbul, 10 packs of *ibrişim*, 100 dirhems of cloves, 1 *okka* of *sakız*, 2 *okkas* of incense, 10 packs of caps from blue *bogası*, 10 packs of caps from sandal cloth and other goods worth 50 *guruşes*.¹²⁴ In some isolated cases we find Greek merchants involved in state trade, especially in “sheep trade”.

The Greek diaspora “flowed” out of Ottoman borders due to some economic, political and cultural-religious factors. By the 17th century Greeks had become a

¹²⁰ OrO, R3, f. 37-a, doc. IV.

¹²¹ It is possible that the name Etrepol was wrongly read despite that at first glance the spelling is correct. If I read it correctly it turns out the Greeks from sancak Trabzon had come to the mid size settlement of Etopole and they had then moved to the town of Kili. Etopole was relatively well developed ore-mining settlement in which was mentioned a Greek and a Serbian mahale. See: Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. – Във: Същият. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1973, с. 358. In the protocol book of the Greek company at the town of Brashov there was a list of the merchants from 1686 including people who were marked as Trapezunian merchants – Маслев, С. Op. cit., p. 94.

¹²² BBOA, MMD 4023.

¹²³ OrO, S22, p. 67, doc. I; S312/9, f. 5-a, doc. I.

¹²⁴ OrO, S21, p. 88, doc. I, published in: Румелийски делници..., с. 274.

които просперират благодарение на специфични производства (бубарство, корабоплаване, добив на сол, лозарство, интензивно скотовъдство) и търговска активност, и е възможно тяхното християнско население да надвишава това на съседните с преобладаващо мюсюлманско население градове¹¹⁵. В много от въпросните села, а също и в някои градове, обозначените в регистрите като гърци хора представляват значителна група сред православните жители и очевидно са общност с възможности да поддържа центровете на диаспората вкл. и чрез асимилиране на славяни¹¹⁶. Например в джизие регистър на четирите „албански/арнавудски“ села Лясковец, Арбанаси, Долна и Горна Оряховица от края на XVII в. към имената на отделните платци, техните отличителни белези и професии нерядко срещаме и етноопределители: *bulgar*, *surf*, *eflâk*, *rum*. В развитото търговско селище Арбанаси (Арнавудкьой) всички платци от висшата категория са обозначени като *rum* – 42 души, в средна от 110 души 103 са *rum*, а в нисшата 293 са *rum*, 25 са без етноопределител, 2 са *bulgar* и 4 *eflâk*. В този пример обозначението *rum* най-вероятно може да се тълкува като етноопределител – грък (независимо дали става дума за гърци или за гърчеещи се хора, а според някои автори дори за албанци)¹¹⁷.

Показателни са документите, в които става дума за гърци като обособена данъчноотговорна общност сред останалите православни платци на извънредни и местни (вилеатски) данъци в даден град: например „рум кафтанджиян и кожари“ или просто *rum* в Русе, предоставящи *джирахори* заедно с общностите на останалите граждани в 1694/5 г., или *rum tayfesi* сред групите софийски граждани, подсигуряващи султански лов в 1681 г.¹¹⁸

В изложение (*арз*) джизиедар обяснява, че ще събира *мактуто* на *неракенде* арменци и други „*yava kâfiresi*“ (новопоявили се неверници) за 1683–1684 г., вкл. и *мактуто* на идващите в каза София за печалба *тайфа* арменци и анадолски гърци. Той събира джизие (*yava-i cizye*) на идващите от Румели и занимаващи се с печалба *тайфа* гърци, арнавути, сърби и българи. Гърците се инатят и отказват да плащат на джизиедаря под предлог, че в берата му са записани (само) анадолски гърци; крият се из чифлици и лозя на „силни хора“ и не плащат джизие си¹¹⁹. В документа е направено разграничение между *макту*, с което са обложени арменци и анадолски гърци, и *yava-i cizye* за гърци. Последните можем да определим

¹¹⁵ Мутафов, В. Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Горна Оряховица през XVII в. – Год. на музеите в Северна България, 13, 1987; Вълчинова, Г., Р. Ганева. Мелник между „българина-орач“ и „средиземномореца-лозар“ (за трайността на една етнокултурна характеристика). – ИПр, 1997, № 2; Градева, Р. Селяни в международната търговия: Червена вода, XVII–XVIII в. – Алманах за историята на Русе, 4, 2002.

¹¹⁶ Вълчинова, Г. Гръцкото население и гръцката идентичност в България: към историята на едно несъстояло се малцинство. – ИПр, 1998, № 2.

¹¹⁷ Мутафов, В. Цит. съч., 247–248 – авторът цитира: ОрО, Вд 97/12, преведен от Петко Груевски.

¹¹⁸ ОрО, R4, л. 120-а, док. I и 119-б, док. I; S85, л. 93-а, док. I.

¹¹⁹ ОрО, S85, л. 92-б, док. III.

leading merchant class. They had been granted privileges by the authorities in the area from Vienna to Moscow and they were taking maximum advantage of the presence of the Creek diaspora there which had old roots and had been replenished over the centuries. Subjects of the Ottoman state in general (or former subjects), such as inhabitants of the Balkans and Orthodox Christians, were denoted as Greek in the counties of Central and Eastern Europe. However, such a denotation means a class, Greek=merchant, uniting representatives of different Orthodox Christian nations on the Balkans, including Bulgarian, among whom Greeks had a leading role. As T. Stojanovic says, a Greek is a merchant peddler, and in this sense even a Jew can be a “Greek man”.¹²⁵ These people enjoyed the privileges granted to them by Ottoman authorities or by the authorities of their neighboring countries and formed colonies outside the country. Besides they formed trade companies between themselves or together with Ottoman subjects.¹²⁶

It seems again that there were three levels in the structure of the Greek diaspora consisting of merchants dealing with three levels of commercial activity: stationary merchants in the trade centers of the diaspora in Rumeli; merchants permanently traveling to remote places or abroad; Greek merchants trading outside the Empire as foreign, non-Ottoman subjects. There is no doubt that Greek dispersion, which pervaded Bulgarian territories as well, allowed them to make profit.¹²⁷ This three-level structure had become clear by the 17th century and by the 18th century it had contributed to the fact that the notion of a Greek became a kind of a professional term – a merchant in a large area.

Greeks were widely recognized as representatives of the largest group of non-Muslim Ottoman subject – Orthodox Christians, to whom Europe owes brotherhood love (Russia¹²⁸), political respect (Catholic countries), or general compassion. However, such a large number of examples rise an important question. Were only political or religious the factors that were favorable to “choosing” the Greeks for bearers of the privileges, granted by the Ottomans as well as by the neighboring countries’ rulers? That is, actually, the question about Greeks’ expertise that was constantly reproduced in their diaspora.

Great interest is provoked by Stojanovic’s contentions on Orthodox “ethic” that stimulated the development of merchants’ class among the Greeks: they had a distinct bent for trade, and their church did not restrict this bent, but, on the contrary, stimulated it. Stojanovic’s search for “Protestant” mental characteristics – religion, business and a nation are united¹²⁹ – resembles the strong opinion of

¹²⁵ Михнева, Р. Някои нови...; Панова, Сн. Българските търговци...; *eadem*. Българските търговски...; Бур-Марковска, М. Балканите и унгарския...; Маслев, Ст. *Op. cit.*; Гандев, Хр. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – Във: Същият. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 704–705; Stojanovic, T. *Op. cit.*, p. 291.

¹²⁶ Митев, Пл. Търговското братство..., 73–74.

¹²⁷ Mantran, R. Foreign Merchants..., p. 133.

¹²⁸ Флоря, Б. К истории установления политических связей между русским правительством и высшим греческим духовенством. – Във: Связи России с народами Балканского полуострова. М., 1990.

¹²⁹ Stojanovic, T. *Op. cit.*, p. 294.

като мигранти из Румелия. Струва ми се, че сред гърците се забелязват, както и сред арменците, две групи – хора, участващи във вътрешните миграции временно, в състоянието на преместване, за да се установят някъде за постоянно, които най-често в регистрите са включвани в рубриците на хайманетата и евентуално подлежат на *yava-i cizye*. Другата група са *перакендетата* – по-скоро перманентно „движещи се“ хора, подлежащи на *макту* именно заради това постоянно движение. Освен това обаче като че се набелязва и второ разграничение сред „движещите се“ гърци – тези от Анадола и тези от Румелия.

Документите ни осветляват и „търговската“ роля на гърците в централна Румелия. В 1683 г. хайдутинът Уста Кара Хасан с 4 мюсюлмани от села в казите Разград и Провадия са ограбили при с. Бейаланъ кон, дисаги и друга стока на Али челеби, син на Тургут, от русенската махала Кайък. Обвиненият признава, че плячката (*yagma*) дали на един човек от общността на гърците (*rum tayfesi*) в околностите на Провадия¹²⁰. Внимание заслужават срещашите се в изворите гърци – чаршийски хора, такива, които имат дюкяни по суковете, а в отделни случаи живеят в бизнес центъра на градовете в одаи и ханове. В джизие регистър на гр. Кили, през 1690/1 г. *rum* са отбелязани сред постоянните жители, както и в рубриката „търговци и дошла (отвън) *reaya*, които са *перакендета* в Кили“ – 14 гърци, от които 8 във висша категория. В отделна рубрика са описани „Етреболи рая от санджака Трабазон“¹²¹, сред които един истанбулски грък, надничар, във висша категория, но основно те са низша категория – обозначени като гърци и/или гемиджии – 35 души. В рубриката „куюмджии“ в Кили също срещаме 8 гърци. Такива откриваме и сред хората, описани в рубриката „Кримски арменци, които живеят на чаршията в Кили“ – 13 души¹²². В османските документи, макар и по-рядко от „аджем хан“ или от „еврейски дом“, но се появяват и такива означения като „урум чаршия“ в София; „грък от Мелник“, който живее на сука на *rumlar* в София¹²³.

Отделни документи ни отвеждат по следите на гърци, които осъществяват локална търговия, обикаляйки из селата. Например нападнатият от разбойници „*игит* Мано“, за когото в кадийски протокол от 1761 г. е посочено, че произхожда от Костур, заявява: „Аз съм от *урум тайфата* и из селата на каза София продавам стока“, като тази, която са му ограбили: 10 топа плат *богас*, 6 оки коприна, 20 мискала конци, 5 лакти чоха, 30 топа бяло златишко платно, 5 топа червено мосулско платно, 15 колана, 10 оки тестета памучни

¹²⁰ ОрО, R3, л. 37-а, док. IV.

¹²¹ Възможно е да чета погрешно името Етрепол, макар че на пръв поглед изписването е коректно. Ако го чета правилно, излиза, че гърци от санджак Трабзон са отишли в неголямото селище Еторопле и след това са се преместили в Кили. Етрополе е сравнително развито през XVII в. рударско селище, в което е отбелязана гръцка и сръбска махала. Вж.: *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. – Във: *Същият.* Избрани съчинения. Т. 2. С., 1973, с. 358; в протоколната книга на Гръцката компания в Брашов има списък от 1686 г. на търговците, вкл. и хора, обозначени като трапезундски търговци – *Маслев, Ст.* Цит. съч., с. 94.

¹²² ВВОА, MMD 4023.

¹²³ ОрО, S22, с. 67, док. I; S312/9, л. 5-а, док. I.

Bulgarians of that time, expressed both in sophisticated narratives and in folklore: Greeks were depicted there as merchants and as sly people. This opinion is sort of “sucked in” by the state’s vision – in Ottoman documents we come across ethno-determiners associated with a particular place in public division of labor. That is shown in the following example. Üsküdar *kârhane* for snuff (probably, a workshop for snuff) was an income source of a foundation (*vakf*). The foundation had the monopoly on selling snuff. In Istanbul and out of it Greeks and Jews (*rum* and *yahudi tayfes*) or Muslim merchants were allowed to have 40 snuff shops in the *kaza* of Selânik, Silivri, Karlılı (in the region of Yanina, Greece), Draç, Dardin.¹³⁰

I would not take part in the hypothetical argument between M. Weber and F. Braudel – the documents limit me to seeing mainly the professional characteristics of the Greek merchants. The Greeks were not only a minority in the region, but a nation with its own territory. They had a huge diaspora that gave also a part of Orthodox elite in the places with a predominantly non-Greek population. Bulgarian merchants and merchants on the Balkans in general started their “business carriers” under a Greek flag, but, latter on in the age of nationalisms, the Greeks’ commercial presence received a rather negative evaluation as it became a source of a nationalistic conflict. The highly assimilating capacity of the Greek merchant diaspora is an axiom in Bulgarian historiography. For example, assimilation through marriage based on an agreement: “someone become Greek” and get the business. However, this exchange included much more things. Because not only do one break off one’s ethnicity, but one also acquire new mentality, a new way of life; someone, actually, join the elite and start taking part in business, one become a part of the network. That someone also get education, expertness as at that time they were acquired in the process of family’s labor. This “new ethnicity” also gives higher expertness. It seems that the Greek diaspora itself in Bulgarian conditions really used to give such a possibility to the local Orthodox majority, i.e. to Bulgarians. This situation was promoted by Greeks’ privileged position in Ottoman administration, in the Oecumenical Patriarchate and its bishops as well as in the governments of Wallachia and Moldova, in the admiralty. Greeks were the first Orthodox people who broke a trail for modern education. However, the latter made its way slowly in the Greek community itself as well as in the eastern branch of the diaspora. This was paternal capitalism. The Greeks from Vienna, Buda, Sibiu, Bucharest, and Nezhin formed companies, but they sometimes had a role of colonies that worked as family-ethnic union used successfully for business purposes. Their trading technique included slyness, thrift, caution, doing business as a family, but not on a knowledge basis; taking advice and arbitration of a “consul”=a judge from one’s nationality and religion.¹³¹ Inevitably Greeks clashed with the local merchant class whose formation was slow and difficult. Local merchants had to fight the Greeks in Hungary or in Russia, and in the second half of the 18th century and the first half of the 19th century – in Bulgaria. They worked under the circumstances of medieval economy

¹³⁰ OrO, S21, p. 57, doc. I.

¹³¹ *Stojanovic, T. Op. cit., p. 309, 296.*

такета, 2 топа груби забрадки, 2 топа фини забрадки, 5 топа истанбулски гайтан, 10 тестета ибришим, 100 *дирхема* каранфил, 1 ока сакъз, 2 оки тамян, 10 тестета такета от син богас, 10 тестета такета от плат сандал и други на стойност 50 гроша¹²⁴. В отделни случаи откриваме гърци, ангажирани в държавната търговия, особено характерно в „овчата търговия“.

Гръцката диаспора се „излива“ извън османските граници, като факторите затова освен стопански са и политически, и културно-религиозни. Към XVII в. гърците се превръщат във водещо търговско съсловие, получаващо преференции от властите в ареала от Виена до Москва и максимално възползвайки се от наличието там на гръцка диаспора със стари корени и постоянно попълвана през вековете. Като гърци в държавите в Средна и Източна Европа са обозначавани изобщо (бивши) поданици на османската държава, православни балканци, но фактически става дума за обозначаване на едно съсловие, грък = търговец, обединяващо представители на различните православни народи на Балканите, вкл. и българи, сред които гърците имат водеща роля. Както казва Т. Стоянович, грък е и търговец (*peddler*) и в този смисъл дори един еврейин може да е „грък“¹²⁵. Тези хора ползват преференции от османците или съседите им и формират навън колонии, а по между си или съвместно с османски поданици – търговски компании¹²⁶.

Отново се очертава триделна структура на представителите на гръцката диаспора, ангажирани с трите нива на търговска дейност: „стационарни“ търговци в традиционните центрове на диаспората в Румелия; перманентно пътуващи на далечни разстояния или зад граница търговци; гърци, търгуващи зад границата на империята като чужди, не-османски поданици. Безусловно гръцката дисперсираност, която обхваща и българските земи, им позволява да печелят.¹²⁷ Тази триделна структура ясно се очертава към XVII в. и съдейства за превръщането към XVIII в. на понятието *грък* в нещо като професионален термин – търговец в един широк ареал.

Гърците са всепризнати представители на най-многобройните османски немюсюлмански поданици – православните християни, на които Европа дължи братска любов (Русия¹²⁸) или политическо уважение (католическите държави), или всеобщо съчувствие. Множество примери обаче изправят пред въпроса само политически и религиозни ли са факторите, благопроявящи гърците да бъдат „избрани“ за носители на привилегии и от османците, и от съседните владетели, т.е. въпросът за определена

¹²⁴ ОрО, S21, с. 88, док. I, публикуван в: Румелийски делници..., с. 274.

¹²⁵ Михнева, Р. Някои нови...; Панова, Сн. Българските търговци...; *същата*. Българските търговски...; Бур-Марковска, М. Балканите и унгарския...; Маслев, Ст. Цит. съч.; Гандев, Хр. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – Във: *Същият*. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 704 – 705; *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 291.

¹²⁶ Митев, Пл. Търговското братство..., 73–74.

¹²⁷ *Mantran, R.* Foreign Merchants..., p. 133.

¹²⁸ Флоря, Б. К истории установления политических связей между русским правительством и высшим греческим духовенством. – Във: *Связи России с народами Балканского полуострова*. М., 1990.

in the Ottoman state and its neighboring countries, on the closed for non-Ottoman subjects the Black Sea coast, etc. – economy of still not fully adopted principles of free trade. Economically underdeveloped regions (within or without the Ottoman state) that at a particular period had no developed merchant class of their own and that were subjected to demographic and economical colonization, become part of that network. In the East Greeks did medieval business in a medieval world. They became the major mediators of Europeans and in this respect – mediators between capitalistic economy and Ottoman economy. For a very long time the Greek diaspora remained a bearer of medieval commercial expertness that absorbed authority from an organization based on religious principles and paternal nepotism. It had a huge business network which, however, included just Greeks. Besides it was a hardly nationalistic environment. In Greek colonies and companies around Levanta, Eastern and Central Europe people from all the Balkan ethnic groups worked, and their documents were written in Greek language as well as in Bulgarian language for example.¹³²

* * *

The examined above “ethnic-merchants” were part of the Ottoman merchant class. Its members were most likely bilingual, they probably knew Turkish language as for some of them it was the language of their every day life, and they also wore clothes of eastern style. They knew very well East-European commercial juncture. Autonomous life, under the *zimmi* pact, helped them sustain their cultural identity and became their economic advantage. All of them formed, regardless of their ethnic group and religion, a cosmopolitan merchant class.¹³³ However, each one of its members kept his identity, separate network and family-ethnic support. Because on the Balkans as well as out of this region Balkan merchants were, usually, associated with certain ethnic communities – real ones (for example, Armenian, Jewish, Greek) or ones that were used only as a label for denoting/distinguishing of a group (for example Greek).¹³⁴ They all used a set of privileges, not very strictly defined, developing in the time and arranged differently for different “minorities”, different periods and regions, or even for different parts of the trade. That set of privileges is similar partly to the statue of *müstemin*. Practically, the Ottoman regulations as well as the regulations of the counties that were Ottoman contractors considered ethnic criteria in their orientation, so, actually, things like “ethnic privileges” appeared, and they could be easily seen by the society of that time.

The image of the “minority” merchant in the former public awareness could be seen in a narrative about the merchants and the robbers in Rumeli,

¹³² *Ibidem*, p.195–196.

¹³³ Панова, Сн. Българските търговци..., с. 61; Mc Neill, W. H. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th Century. – In: *Türkiyenin Sosyal ve Economic Tarihi (1071–1920)*. Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Ankara, 1980.

¹³⁴ Михнева, Р. Някои нови..., с. 143; Митев, Пл. Търговското братство...; Подградская, Е. Экономические связи..., с. 117; Бур-Марковска, М. Балканите и унгарския..., 33–34; Панова, Сн. Българските търговски компании..., с. 97.

експертност на гърците, която постоянно се възпроизвежда в рамките на диаспората им.

Интересни са разсъжденията на Стоянович за православната етика (orthodox „ethic“), която стимулира развитието на търговската класа сред гърците – същите имат подчертани наклонности към търговия и тяхната Църква всъщност не поставя прегради към тези наклонности, а напротив стимулира ги. Търсенето от Стоянович на „протестантски“ ментални характеристики – религия, бизнес и нация са едно¹²⁹ – наподобява категоричното мнение на българите от онази епоха, отразено и във високи наративи, и във фолклора – гъркът е представян като търговец и хитрец. Това като че се „просмуква“ и в държавната визия – в османски документи се срещат етно-определители, асоциирани с коркретно място в общественото разделение на труда. Както е в следния пример. В Юскюдар *кярхане* за емфие (вер. работилница за емфие) е приходаизточник на вакъф. Фондацията има монопол за продажбата на емфие. В Истанбул и извън него гърци и евреи (*“rut и yahudi тайфите”*) или пък мюсюлманите могат да разполагат с 40 дюкяна за емфие в казите Солун, Силиври, Карлъили (в района на Янина, Гърция), Драч, Дардин¹³⁰.

Не бих се намесила в хипотетичния спор между М. Вебер и Ф. Бродел – документите ме ограничават да виждам главно „експертната“ характеристика на гърците търговци. Гърците не са само малцинство в региона, а са нация със своя територия, но все пак имат огромна диаспора, която излъчва и част от православните елити в местата с преобладаващо не-гръцко население. Българският и изобщо балканският търговец започва „бизнес кариерата си“ под гръцки флаг, но търговското присъствие на гърците получава твърде негативна оценка като източник на националистичен конфликт. Аксиома в българската историография е високата асимилираща способност на гръцката търговска диаспора. Например асимилиране чрез брак, чиято договорна основа е „ставаш грък“ – получаваш бизнес. Но в тази размяна се включват много повече неща. Защото не само се откъсваш от своята етничност, но възприемаш нов манталитет, нов начин на живот, влизаш всъщност в елита; получаваш участие в бизнеса, включва се в мрежа. Получаваш обучение, експертност, доколкото те се усвояват в онази епоха в труда във фамилията. Така „новата етничност“ също дава по-висока експертност. И изглежда гръцката диаспора е тази, която в българските условия реално предоставя такава възможност на местното православно мнозинство – българите. За това спомага привилегированото положение на гърците в османската администрация, във Вселенската патриаршия и нейния епископат, в управлението на Влашко и Молдова. Гърците първи проправят пътя на модерното образование сред православните, но то прониква бавно в самата гръцка общност и в източния клон на диаспората. Това е патриархален капитализъм. Гърците от Виена, Буда, Сибиу, Букурещ, Нежин правят компании, но тези компании поняко-

¹²⁹ *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 294.

¹³⁰ *OpO, S21, с. 57, док. I.*

written completely in the style of sicil studies, shows that among all the robberies and crimes on the roads, crimes against merchants and against merchants of the “minorities” predominated. This “honor” was due, probably, to their position of the most well-off representatives of the reaya. This fact was not only recognized by historiography, but it was a part of the social ideas of former times. The wealth of non-Muslims, which inevitably was to be transported on the roads, was the most vulnerable. A merchant could be sought by a robber in order to make him sell the stolen goods – in order to turn full circle and a robber could become a negotian. On 18 October 1698 *acem tüccars* Nikogos and Sahik had to appear in front of the *kadı* in Rouse. Five months earlier their brothers Yalni and Rakil had traveled from Braila to somewhere in Wallachia, but had been robbed and killed by Niko’s *hayduks*-robbers. Niko had been caught and had admitted committing the crimes. He had said that a part of the stolen money he had given to *aci* (pilgrim) Buro son of Mihail from the village of Rahovtsi, *kaza* Turnovo. Then at the request of the brothers, heirs of the killed mercants, a shariat prosecution was initiated against *aci* Buro. He was arrested and delivered to *Üsuf ağa* by *bölükbaşı* janissary Ibrahim. *Aci* Buro had to seek for the mediation of Mussis, an Armenian, who handed in 600 *guruşes* of *aci* Buro’s own money to Nikogos and Sahik. However, after being released from prison, *aci* Buro established his rights and, denying his complicity in Niko’s crimes, wanted his money back. His allegations were supported by some “deserving trust Muslims”: Abas *bey* from Ohrid – the *zabit* of the village of Arnavut, kaasa Turnovo, and Hüsein *bey*, a resident of the same village. Then the court reminded Nikogos and Sahik to give the money back to *aci* Buro; 18 October 1698.

Similar legal proceedings were initiated by *celep* Andreyko son of Petre from the reaya of the village of Orta Rahoviche in *kaza* Turnovo. His troubles were the same: he had been accused falsely by Niko, arrested and tortured. He also gave 635 gold *guruşes* to Nikogos and Sahik through Mussis mediation in order to be freed from prison and to initiate legal proceedings against Niko.

How the legal actions ended becomes clear from the third protocol by the *kadı* in Rouse of 29 October 1698. Nikogos and Sahik appealed to the court and wanted another man to appear there – Agop son of Taman, an Armenian *acem tüccar*. It turned out that, in fact, it was Agop to whom Niko had given the stolen 1000 *guruşes* in order to buy goods for him from the town of Tokat in Asia Minor. This is where the story ends. We do not know what happened to Niko, but he must have been punished. What is interesting is that the *hayduk* prudently directed his attention to obviously rich people – a pilgrim, or an *aci*, and a *celep*, who had business connections with a rich Armenian and with other Muslims. So after a few years Niko all but became a well-off merchant and a pilgrim, like *aci* Buro, or a *celep*, like Andreyko. Not for nothing had he given the stolen money to Agop – he had wanted to enter the world of big business.¹³⁵

¹³⁵ OrO, R2, f. 12-a, doc. II, 12-b, doc. I and II.

га поемат ролята и на колонии, които функционират като родово-етнични обединения, използвани успешно за бизнес цели. Техниката на търговията им включва хитрост, пестеливост, предпазливост, осъществяване на бизнес като фамилия, а не на базата на знания; приемане на съвета и арбитража на „consul“ = съдия от собствената си националност и религия¹³¹. Неминуемо гърците влизат в конфликт с местната търговска класа, която бавно и трудно се заражда и трябва да се пребори с тях в Унгария или в Русия, а през втората половина на XVIII и първата на XIX в. – в България. Те действат в средновековната икономика на османската и съседните ѝ държави – среда, в която само частично са възприети принципите на свободната търговия, в затвореното за не-османски поданици Черно море и пр. Част от тази мрежа е наложена върху стопански изостанали райони (в османската държава и извън нея) без собствено търговско съсловие, които подлежат на демографска и икономическа колонизация. На изток гърците правят средновековна търговия в средновековен свят. Те се превръщат в главни посредници на европейците и в този план – посредници между капиталистическото стопанство и това на османците. Гръцката диаспора задълго остава носител на средновековна търговска експертност, всмукваща авторитет от религиозна организация, патриархална семейственост, която изгражда огромна бизнес мрежа, но в нея са обхващани именно гърци. Но това едва ли е националистическа среда. В гръцките колонии и компании из Леванта и Източна и Средна Европа се подвизават хора от всички етноси на Балканите, документите им се пишат не само на гръцки, но и, например, на български¹³².

* * *

Разгледаните „етно-търговци“ са част от общността на османското търговско съсловие. С изявен билингвизъм, при добро познаване на турския език, който за някои от тях е езикът на ежедневието, тези хора, облечени по източен маниер, познават отлично източноевропейската търговска конюнктура. Автономният им живот по пакта *zimmi* ги подпомага да поддържат своята културна идентичност, която се превръща и в стопанско преимущество. Всички те формират, независимо от своя етнос и религия, космополитно търговско съсловие¹³³, но в него всеки е запазил своята идентичност, сепаратна мрежа и родово-етнични опори. Защото също както на Балканите, така и извън тях балканските търговци обикновено се асоциират с определени етно-общности – действителни (арменски, еврейски, гръцки) или използвани само като етикет за обозначаване/отграничаване на една група (гръцки)¹³⁴.

¹³¹ *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 309, 296.

¹³² Пак там. 195–196.

¹³³ *Панова, Сн.* Българските търговци..., с. 61; *Mc Neill, W. H.* Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th Century. – In: *Türkiyenin Sosyal ve Economic Tarihi (1071–1920). Social and Economic History of Turkey (1071–1920)*. Ankara, 1980.

¹³⁴ *Михнева, Р.* Някои нови..., с. 143; *Митев, Пл.* Търговското братство..., *Подградската, Е.* Економическите връзки..., с. 117; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарския..., 33–34; *Панова, Сн.* Българските търговски компании..., с. 97.

One more similar case: Mehmed *usta* brought to the court a certain Avaz, from *gureba tayfesi*, who, in the presence of Sokas, an *acem* Armenian, admitted the following: seven months earlier during the night Avaz had stolen things belonging to Hasan *efendi*, a *kadı* from Filibe: 4 rolls of silk, a red satin caftan, a gaily-colored caftan and other clothes worth 130 *guruşes*. He gave the prowl to the Armenian in question to sell the things. The court confirmed the price of the stolen things, and “police officer” *usta* Mehmed had to collect the money.¹³⁶

4. The status of long-distance merchants – “own foreigners” of the Empire

Examining Ottoman ethno-religious “minorities” leads to some general characteristics that were favorable to commercial activity. It seems to me that an attitude of the same type towards them can be identified. I find “minority” Ottoman merchants similar to foreigners and called them “own foreigners of the Empire”. However, this image does not appear in the context of intriguing researches on the “others”, strangers in history. It is not based on a formalized status described in an Ottoman normative document, but it can be composed on the basis of individual document cases. It is not also a translation of a term. In the documents on the examined region, which have been used for this research work word foreigner (*ecnebi*) is rarely used for determining long-distance Ottoman merchants, as it is done, for example, with regard to the representatives of nations with capitulation rights *müstemin*.¹³⁷ This image can be regarded as an interpretation of the following ideas: the parallel drawn by S. Shaw between foreigners’ status and the Empire’s own non-Muslims *zimmis*’ status; Str. Dimitrov’s opinion that so called *avrupa tüccarlar* were treated as foreign subjects by Ottoman customs authorities and were exempted from poll tax; Sn. Panova’s idea that the role of foreign merchants in Bulgaria was played by the Jews and the Dubrovnikans. The image under consideration can be also interpreted as related to what Braudel calls “minorities-conquerors” and Stojanovic – “foreigners of the Islam”.¹³⁸ However, there is a provoking question behind all these aphoristic statements. In pre-modern states there was

¹³⁶ OrO, R3, f. 5-b, doc. II.

¹³⁷ *Faroqhi, S.* The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600–1630. – *Journal of Economic History*, Vol. 15 /2/; *An Economic and Social History...*, 317–318; for Muslim merchants in Buda see: *Фекете, Л.* Торговля в Буде в период турецкого господства во второй половине XVI в. – In: ВИННИЮВЦЕ. Т. 1, 1964, с. 116; *Kaldy-Nagy, J.* The Strangers (*ecnebileri*) in the 17th Century Ottoman Military Organization. Between the Danube and the Caucasus. Budapest, 1987. I will give example which for me is a rare exception: For those who were paying *cizye* non-Muslims “*ehl-i zimmetden yahud ve nazaran*” in a *berat* of the redemption of the tax for 1779 was specified that they were “*sakin ve mütemekân ehl-i zimmet ve obur iden yerlü ve yabancı ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve armeni-i acem tayfeleri*” – OrO, R8, f. 46-b, doc. I.

¹³⁸ *Shaw, S.* History of the Ottoman..., 163–164; *Панова, Сн.* Българските търговци..., с. 55; *Димитров, Стр.* Сословия и классы болгарского общества в XVIII–XIX веках. – Във: Социальная структура общества в XIX веке. Страны Центральной и Юго-восточной Европы. М., 1982, 269–270; *Stojanovic, T.* Op. cit., 195–196; *Braudel, F.* Op. cit., p. 153; see as well: *Rozen, M.* Strangers in a Strange Land...

Всички те ползват един немного строго дефиниран, развиващ се във времето и аранжиран поразному за различните малцинства и дори за отделни части от тях, за отделни периоди и региони, дори за отделни видове търговия набор от преференции, наподобяващ в известна степен статута *müstemin*. На практика османският, както и регламентът от държавите – търговски контрагенти на османците, се ориентират по етно-критерии и фактически се ползват нещо като „етно-привилегии“, видими за някогашното общество.

Образът на „малцинствения“ търговец в някогашното обществено съзнание можем да провидим в един наратив, издържан изцяло в стилистиката на *sicil studies* за търговците и разбойниците в Румелия. Той подсказва, че сред всички грабежи и престъпления по пътищата, като че тези срещу търговци, и то от „малцинствата“, преобладават. Тази „чест“ вероятно може да се обясни с положението им на едни от най-състоятелните представители на раята – нещо, което не само се отчита от историографията, но е било част от някогашните социални представи. Тяхно е богатството, което неминуемо ще мине по пътя и, бидейки на немюсюлманин, е най-уязвимо. Отново търговецът може да бъде потърсен от разбойника, за да пласира крадената стока – така кръгът ще се затвори и разбойникът ще се опита да стане негодан. На 18 октомври 1698 г. пред кадията в Русчук били призовани арменците аджем туджари Никогос и Сахик. Преди 5 месеца братята на двамата Ялни и Ракил пътували от Браила из Влашко, но били убити и ограбени от хайдутите разбойници на Нико. Той бил заловен, признал престъплението си и казал, че част от откраднатите пари е дал на *аджи* (хаджи) Буро, син на Михаил, от с. Раховци, каза Търново. Тогава по искане на братята – наследници на убитите, било образувано шериятско преследване срещу аджи Буро. Бюлюкбашията еничарът Ибрахим го арестувал и предава на Юсуф ага. Аджи Буро бил принуден да потърси посредничеството на арменца Мусис, който дал на Никогос и Сахик 600 гроша от собствените пари на аджи Буро. Но след като излязъл от затвора аджи Буро не се отказал да търси правата си и, отричайки съучастие в престъплението на Нико, поискал от двамата арменци парите си. Твърденията му били подкрепени от „заслужаващи доверие мюсюлмани“ – Абас(?) бей от Одрин, забит на с. Арнавуд, каза Търново, както и от жителя на същото село Хюсеин бей. След което съдът напомнил на Никогос и Сахик да върнат парите на аджи Буро; 18 октомври 1698 г.

Подобно дело е заведено и от джелепина Андрейко, син на Петре, от раята на с. Орта Раховиче в каза Търново. Неговите патила са същите – и той бил набеден от Нико, арестуван и измъчван. И той дал на Никогос и Сахик 635 златни гроша с посредничеството на Мусис, за да излезе от затвора и сам да заведе дело срещу Нико.

Изходът на делата става ясен от трети протокол на русенския кадия от 29 октомври 1698 г. Никогос и Сахик призовават Агоп, син на Таман, също арменец *аджем туджар*. Оказало се, че всъщност Нико дал ограбените 1000 гроша именно на Агоп, за да му закупи стока от гр. Токат в Мала Азия. Историята свършва дотук. Какво е станало с Нико, не е ясно, но сигурно е получил заслуженото си наказание. Интересно е обаче, че нашият хайдутин

a widespread phenomenon that foreigners were successful merchants. Was this valid for the Ottoman Empire, and how did it show itself?¹³⁹

However, I should make a very important caveat. A part of people who dealt with long-distance trade inside the Ottoman Empire were foreign subjects protected by *ahdnames*. According to Ottoman documents, in the central parts of Rumeli the merchants of this kind were Dubrovnikan and *acem tüccars* and also some merchants, subjects of the Middle and East European nations, but often of Balkan origin. At the same time quite a large number of *acem* Armenians were, in fact, Ottoman subjects, and while in the 18th century some other Ottoman *zimmi* also became foreign subjects or *beratli* and conducted their trade in the Balkans under foreign flag. Therefore, we cannot always distinguish categorically an Ottoman subject of a special status from a foreigner protected by an Ottoman *ahdname*.

My hypothesis is that “minority” long-distance merchants, standing out due to their qualities and distinguished for their ethno-religious traditions, in the course of time and to different extent accumulated some common or similar characteristics that allow us to compare them to an Ottoman corporation. I mean a set of characteristics which could have been typical for a particular Ottoman “merchant minority”. I call these characteristics completely conditionally a “status” as it emerged due to pragmatic needs of the Ottoman state. This hypothetical and conditional “status” was not settled once and for all, but was winning recognition in the course of time, perhaps, under the influence of: a) the common practice in European countries, that referred to current and former Ottoman subjects who traded inside the Ottoman state; b) the status of those people who were engaged in Ottoman “state trade” according to the conditions (privileges), listed in a *berat*, who were *askeri* or *reaya*, had the right to travel about towns and villages, to buy goods at preferential prices and to transport them, to ride horses, to wear Muslim clothes and hats, to carry guns, etc.; c) the status of capitulation merchants. I would describe the main elements of this “status”¹⁴⁰, as follows:

4.1. Long-distance merchants, who could be also engaged in foreign trade, had to pay *gümrük* (a kind of internal duty on transit goods) or *bac* (a one-time market fee collected at the place of the sale, which in fact is associated with transit duty, which apparently in the 17th and 18th centuries was also sometimes called *gümrük*, *kara gümrük*, also we can meet *bac ve geçit* as were called the different taxes on the internal trade, namely: 2–3% (2% *gümrük* and 1% *zarar-i kasbiye*) for

¹³⁹ Панова, Сн. Българските търговци..., с. 61; Mc Neill, W. H. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th century.” – In: Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Ankara, 1980.

¹⁴⁰ Sunar, I. State and Economy in the Ottoman Empire..., p. 64; An Economic and Social..., 190–191, 303, 305, 728; Schattid, J. French Ottoman..., p. 378; Михнева, Р. По някои проблеми...; Menage, V. The English Capitulation of 1580. – IJMES, Vol. 12, 1980, 379–380; Panaitte, V. Trade 260–268; Тверитинова, А. Указ султана..., с. 299; Faroqhi, S. The Venetian..., p. 328; for the agreement with Poland from 1607, §5 – see: Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и метариалов. Сост. X. Ибраимбейли, Н. Пауба. М., 1984, с. 186; Biegan, N. Op. cit., p. 48; Menage, V. Op. cit., p. 380; Schamid, J. French Ottoman..., p. 379; Shacht, J. Aman. – In: E12, Vol. 1, p. 429; Тверитинова, А. Op. cit., 298–300.

пресметливо се е насочил към явно състоятелни хора – поклонник или хаджия и джелепин, които имат делови връзки с богат арменец, с други мюсюлмани. И насмалко Нико е могъл да стане след някоя година тежък търговец и хаджия като аджи Буро или пък джелепин като Андрейко. Ненаправно е дал ограбените пари на Агоп – искал е да влезе в света на голямата търговия¹³⁵.

И още един подобен случай. *Уста* Мехмед докарал съда някой си Аваз, от *gurba tayfesi*, който признал в присъствието на Сокас, един от *аджем* арменците, следното: Преди 7 месеца през нощта Аваз е откраднал вещи на кадията на Филибе Хасан ефенди, а именно: 4 топа коприна, един червен атлазен кафтан, един пъстър кафтан и други дрехи на стойност 130 гроша. Плячката предал на въпросния арменец, за да ги продаде. Съдът потвърдил цената на откраднатите вещи и „полицейският чиновник“ *уста* Мехмед събрал сумата¹³⁶.

4. Статут на търговци на далечни разстояния – „собствени чужденци“ на империята

Вглеждането в османските етно-религиозни малцинства насочва към някои общи характеристики, благоприятстващи търговската дейност. Струва ми се, може да се обрисова еднотипно отношение на властта към тях. Бих оприличила „малцинствените“ османски търговци на чужденци – „собствени чужденци на империята“. Този образ обаче не се появява в контекста на интригуващите изследвания на „другия“, на „чуждия“ (strangers) в историята. Той не се основава на формализиран и описан в някакъв османски нормативен документ статус, а може да се композира на базата на отделни казуси от документите. Той не е и превод на термин. За пътуващите на далечни разстояния османски търговци в използваните документи за разглеждания регион почти не се употребява думата чужденец (*ecnebi*), както това се прави например по отношение на представители на нациите с капитулационни права *müstemin*¹³⁷. Този образ може да се разглежда като интерпретация на: паралела, който прави С. Шоу между статута на чужденците и на собствените немюсюлмани *zimmi* на османците; на становището на Стр. Димитров, че т.нар. *аврупа туджарлар* се третира от митническите османски власти като чужди поданици и са освободени от поголовен данък; на Сн. Панова, че роля на чужди търговци в България изпълняват евреи и дубровничани, или на това, което Бродел нарича „малцинства завоеватели“, а Стоянович –

¹³⁵ ОпО, R2, л. 12-а, док. II, 12-б, док. I и II.

¹³⁶ ОпО, R3, л. 5-б, док. II.

¹³⁷ *Faroghi, S. The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600– 630. – Journal of Economic History, Vol. 15 /2/; An Economic and Social History...*, 317–318; за мюсюлманите търговци в Буда вж.: *Фекете, Л. Торговля в Буда в период турецкого господства во второй половине XVI в. – ВЪВ: ВИИНЮВЦЕ. Т. 1, 1964, с. 116; Kaldy-Nagy, J. The Strangers (ecnebileri) in the 17th Century Ottoman Military Organization. Between the Danube and the Coaucasus. Budapest, 1987. Ще посоча пример, който за мен е рядко изключение: За плащащите джизие немюсюлмани евреи и християни (*ehl-i zimmetden yahud ve nazaran*) в берат на откупчик на данъка за 1779 г. е уточнено, че те са „*sakin ve mütemekân ehl-i zimmet ve obur iden yerlü ve yabancı ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve eramine-i acem tayfeleri*“ – ОпО, R8, л. 46-б, док. I.*

Muslims; 2–5% for non-Muslim sultan's subjects; 4–5% for foreigners-*harbi*.¹⁴¹ This one-time taxation could have redeemed merchants of paying *bac* on a second place and it was used by both foreign merchants (according to capitulations) and Ottoman long-distance merchants.¹⁴² It looks that the *bac* was paid by the recipients of the goods and the local retail merchants that were selling it. The particular places for collecting *gümruk* or one-time *bac* were located in accordance with the commercial track and the goods type. In fact, this custom regime was used by a group or a community. (How convenient it is, for identifying this group, to use one-word ethno-determiners distinguishing sultan's subjects and being familiar to everybody!) It is important to mention that collecting the *gümruk* paid by long-distance merchants was very often differentiated as a separate *mukataa* and was bought by “specialized” tax-farmers and, very rarely, (similarly to Dubrovnikan practice) – by tax-farmers from their own “minority”.

4.2. Long-distance merchants were liable to usual taxation, including *cizye* payment, just like the rest *reaya* in the Empire. However, it was possible them to be in a special position in the case of these payments. This position can be defined as a preferential one – payment in the form of a (**group**) *maktu*.¹⁴³ Long-distance merchants often concentrated among *perakendes* and were differentiated in a separate *mukataa*, whereas the ones that were taxed in it can be identified on their affiliation to a particular ethno-confessional group. As I have already had an occasion to specify, term “perakende” is seen, first, in the relation of constantly living and “moving” people who change their place of residence at the moment, migrants from one place of residence to another, indicated as *perakende* or *haymane*, *nefyafte*, *nef*, *prişaleç*. Second, “perakende” can mean a “moving” individual (different from nomads), but it cannot mean *askeri* but *reaya*. I think that *acems*, Geeks, etc., were *perakendes* of this kind exactly – people who, in order to make a living, had to move, to appear in different places of the Empire as people without a permanent place of residence, who would not settle down but would leave after a certain period of time, they would continue their trade road. In this case, as it is directly said in the documents on arranging their legacies in cases of sudden death, they had families in one particular place in the Empire. However, they could pay their taxes as *maktu*, in a special tax unit of “moving” people, instead of in the place where their family resided. The sum of *maktu*, collected from *perakendes* of this type, usually include the due of them: *cisye*, perhaps *ispenc*, *adet-i agnam*, *avarizes* and *imdat*, *vilayet* expenses, etc.

In a *hüküm* to *Tuna defterdar* and the *kadis* of Varna, Balchik, Mangalia, Kyustendzha, Kara harman, Kara su, Silistra, Hadzhioglu Pazardzhik, Çartag,

¹⁴¹ *Inalcik, H.* The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, p. 91–95. The given information in the sources and in the science literature on the question of the size of *gümruks* is quite differential in the range, which corresponds with the changes in the Ottoman practice; see also: OrO, OAK 149/27 – muslims 4%, nonmuslims and jwes – 5%.

¹⁴² *Паюва, Сн.* Българските търговските компании..., 38–39.

¹⁴³ *Goffman, D.* The Maktu System and the Jewish Community of 16th c. Safed: A Study of Tow Documents from the Ottoman Archives. – Journal of Oriental Studies, III, 1982.

„чужденци на исляма“¹³⁸. Но провокиращият въпрос, който стои зад тези афористични изказвания, е дали и как широко разпространеното явление, че чужденецът е подходящият търговец в домодерните държави, е валидно за Османската империя.

Трябва да направя обаче една уговорка. Част от хората, осъществяващи вътреосманската търговия на далечни разстояния, са били чужди поданици, *müstemin* под протекцията на *ахднамета*. В централните части на Румелия, съдейки по османските документи, това са дубровничани и *аджем туджари*, третиранни като поданици на васални държави. Същевременно немало аджем арменци са всъщност османски поданици, докато османски *zimmi* през XVIII в. стават чужди поданици или бератлии. Следователно едва ли може да се направи категорично разграничение дали даден социален персонаж е османски поданик с особен статут или ползва статута на васалите на империята, или на покровителстван от османско *ахднаме* чужденец¹³⁹.

Хипотезата ми е, че открояващите се поради качествата си и разграниченими поради етно-религиозните си традиции „малцинствени“ търговци на далечни разстояния с времето и в различна степен натрупват някои общи или подобни характеристики, които позволяват да бъдат оприличени на османска корпорация. Става дума за набор от характеристики, част от които евентуално биха били присъщи на едно или друго от османските „търговски малцинства“. Съвсем условно наричам тези характеристики „статут“, доколкото той се очертава благодарение на прагматичните нужди на османската държава. Този хипотетичен и условен „статут“ не е еднократно решен, а се утвърждава с времето, вероятно и под влияние на: а) практиките в европейски държави, касаещи актуални или бивши османски поданици, които търгуват в османската държава; б) статута на лицата, ангажирани в османската „държавна търговия“ според условията (привилегиите), указани в берат, и които са *аскери* или рая, имат право да ходят по градове и села, да изкупуват на преференциални цени и да прекарват стоката, да яздят коне, да носят облекло и шапка на мюсюлмани, да носят оръжие и пр.; в) статута на капитулационните търговци¹⁴⁰. Бих описала основните компоненти на този „статут“ по следния начин:

¹³⁸ Shaw, S. History of the Ottoman..., 16–164; Панова, Сн. Българските търговци..., с. 55; Димитров, Стр. Сословия и класи българского общества в XVIII–XIX веках. – Във: Социальная структура общества в XIX веке. Страны Центральной и Юго-восточной Европы. Москва, 1982, 269–270; Stojanovic, T. Цит. съч., 195 – 196; Бродель, Ф. Цит. съч., с. 153; вж. и: Rozen, M. Strangers in a Strange Land...

¹³⁹ Панова, Сн. Българските търговци..., с. 61; Mc Neill, W. H. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th century.“ – In: Social and Economic History of Turkey (1071 – 1920). Ankara, 1980.

¹⁴⁰ Sunar, I. State and Economy in the Ottoman Empire..., p. 64; An Economic and Social..., 190–191, 303, 305, 728; Schattid, J. French Ottoman..., p. 378; Михнева, П. По някои проблеми..., 260–268; Тверитинова, А. Указ султана..., с. 299; Faroqhi, S. The Venetian..., p. 328; за договора с Полша от 1607 г., §5. Вж.: Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и метариялов. Сост. X. Ибраимбейли, Н. Пауба. М., 1984, с. 186; Biegan, N. Цит. съч., с. 48; Menage, V. Цит. съч., с. 380; Schamidt, J. French Ottoman..., p. 379; Schacht, J. Aman. – In: EI2, Vol. 1, p. 429; Тверитинова, А. Цит. съч., 298–300.

Amur-i faith, Yeni pazari, Provadiya it is confirmed that charges *beyt-ül mal amme-i hassa* in the ports of the *kazas* were legalized as *mukataas* which since 1 muharrem 1025 had been rendered to Jews Yako and Menahem. They had to pay three installments (*tahfil*) on which 495,000 Istanbul *kiles* of barley, 25 *yuks* and 49,000 *akçes* were due. A part of the *mukataa* were also the *dizye*, *beyt-ül mal* and *pencirk* paid by the Armenian *tayfe-i perakende*, *rum*, *laz*, *eflâk* and *bogdan*, living in the *kazas* mentioned above.¹⁴⁴ It is not always possible to make exact distinction between the subgroups in a “minority” community. Each group could have paid *cizye* in the form of *maktu* on different occasions. Thus “minority” merchants cannot stand out because among all these *perakendes* from their countrymen whose *cizye* and other taxes were collected as *maktu* in separate *mukataas* they could have found a comfortable niche for doing business.

Paying such taxes as *maktu* that was actually done through a separate *mukataa*, as far as it is concerned can be seen as a privilege.¹⁴⁵ In the *berats* of tax-farmers of such *mukataas* it is often emphasized that they are free (*serbest*) in collecting income. However, in public spirit *serbestlik* was sometimes regarded as freedom from legal boundaries, in these case boundaries valid for the *reaya* – “freedom” for payers themselves. Small groups of “moving” merchants involved in the payments in general of *maktu* autonomously had interacted with the tax framer/ tax agent and possibly had agreed with him, they were looking like preferential, *serbest*. I suppose that in turn it was the tax-framers, who had the *berats* and the *firmans* and who could find and distinguish their “objects” of taxation, and then make them pay. Tax-farmers could do this because they were experienced and knew the commercial routes of each kind of goods and each “minority”, and because they were prepared to write out perfect receipts for money paid. This was important for a “moving” person who was outside the commonly accepted system of territorial communities’ joint responsibility that secured social legitimacy for each subject as an accurate taxpayer. It was such people, unknown in a certain place that could be attacked for a second or a higher payment by tax collectors, including collectors of *bacs* and *gümrüks*. So they needed very much a document proving that a tax had been paid (*tezkere*, *eda tezkeresi*, *cizye evrak*, etc.). It also could be used as a “passport” when they crossed the borders of the Ottoman state and could guarantee enjoying the privileges granted to Ottoman subjects abroad. On the River Danube, the main line of communication, there was an intensive traffic of *perakendes* – merchants in connection with completing state, military and business tasks. This meant adjusting of the fiscal mechanisms in the region for “covering with *cizye* all the non-Muslim (*zimmi*) and those who arrive on ships for a trip and trade (*ticaret*)” (a *firman* of 1717). The tax-farmers of the *cizye* in Rushchuk and Yergogi (Giurgiu) complained that *reaya ehl-i zimmi* traveling on different vessels and going to other places, instead of paying to them, paid to other *cizyedars* from whom they in fact received a document (*evraks*).¹⁴⁶ In these

¹⁴⁴ OrO, F. 26, a.u. 3623, f. 14-a, doc. III.

¹⁴⁵ Goffman, D. Op. cit., p. 82.

¹⁴⁶ OrO, F. 26, a.u. 3625; OrO, Newly found fragment from sicil, p. 5, doc. I.

4.1. Търговците на далечни разстояния, които може да са ангажирани и в международната търговия, плащат **гюмрук** (един вид мито върху транзитни стоки) или бадж (еднократна пазарна такса на мястото на продаването, която фактически се отъждествява с транзитно мито; през XVIII и XIX в. терминът *бадж* изглежда понякога се заменя с *gümrük*, *kara gümrük*, а също и *bac ve geçit*, както се наричат и различни такси върху вътрешнотърговската дейност), а именно: 2–3% (2% *gümrük* и 1% *zarar-i kasbiye*) за мюсюлмани; 2–5% за немюсюлмански поданици на султана, 4–5% за чужденци – *harbi*¹⁴¹. Това еднократно облагане евентуално освобождава от плащането на *баджове* на второ място и се ползва както от истинските чужденци търговци, така и от османските търговци на далечни разстояния¹⁴². Изглежда *баджовете* се поемат от получилите стоката и разпредващите я на дребно локални търговци. Според търговското трасе и вида на стоката се определят и конкретни места, където се събира *гюмрукът* или еднократният *бадж*. Де факто този митнически режим се ползва от някаква група, от общност. (Колко е удобно, за да се идентифицира тази група, да се използват еднословните етноопределители, разграничаващи поданиците на султана и известни всекиму.) Немаловажно е, че събирането на *гюмука* на търговците на далечни разстояния нерядко се обособява като самостоятелна *мукатаа* и се отдава на откуп на „специализирани“ откупчици, а в редки случаи (подобно на практиката при дубровничани) – на откупчици от собственото „малцинство“.

4.2. Търговците на далечни разстояния подлежат на обичайното данъчно облагане вкл. с джизие, както останалата рая в империята. Но съществува възможност при тези плащания те да са поставени в по-особено положение, което може да се определи като преференциално – плащане под формата на **(групово) макту**¹⁴³. Нерядко търговците на далечни разстояния се концентрират сред *перакендетата*, обособени в отделна *мукатаа*, ориентирана към определена етно-конфесионална група. Както вече имах повод да уточня, терминът *перакенде* се разбира, първо, в релацията постоянно живеещи и „движещи се“ хора, които в момента сменят мястото на живеене, мигранти от едно място на живеене в друго, означавани като *перакенде* или *haymane*, *nef yafte*, *nef prişaleç* (пришълец). На второ място, *перакенде* може да означава движещ се индивид (различен от номадите), но не *аскери*, а рая. Именно такива *перакендета* смятам, че са *аджем*, гърци и пр. – хора, чието препитание изисква движение и които се появяват на различни места в имерията като хора без постоянно местожителство, които обаче няма да се установят, а след известен период ще напуснат, ще продължат по търговския си път. При това те,

¹⁴¹ *Inalcik, H.* The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 91–95. По въпроса за големината на гюмруците в изворите и в научната литература се дават различни сведения в посочения диапазон, което съответства на промените в османската практика; вж. също: ОрО, ОАК 149/27 – мюсюлмани 4%, немюсюлмани и евреи – 5%.

¹⁴² *Панова, Сн.* Българските търговските компании..., 38–39.

¹⁴³ *Goffman, D.* The Maktu System and the Jewish Community of 16th c. Safed: A Study of Tow Documents from the Ottoman Archives. – Journal of Oriental Studies, III, 1982.

examples we should not see only the circumvention of the law. In fact the *maktu* have been favorable to long-distance trade by assuring possibility of “moving”.

4.3. No matter where traveling merchants landed, the aim was to get involved in some **collective responsibility in the event of criminal charges**. A traveling merchant had to join temporary groups, when he traveled and when he stayed somewhere – in a caravan, in a *caravansaray* or a han, in an *arabaci tayfe*, in a crew of a ship, etc. In such situations a group was regarded as a guarantee for a member’s lawful behavior, a merchant’s behavior respectively, or in cases of charging with criminal offences (as neighborhood-territorial communities – a *mahale* or a village – did for ordinary *reaya*). This joint responsibility was required by authorities, but at the same time it assured subjects and merchants’ movement. For example, a similar community of merchants in a han could have guaranteed for a particular merchant who had problems with local people or local authorities. With the participation of the shariat and the *mûtevelli* of *Çohaciler* han the room of *acem* Kirkor, who had disappeared, was open, his belongings were listed and then taken by the *mûtevelli*. Mahtaz *acem*, Sakiz *acem* and Muhtabat *acem* witnessed the action; 6 September 1744. It is these witnesses that suggest the presence of an interested group which, for example, would have insisted on giving Kirkor’s legacy to his heirs – as according to the law; in fact there were some interested parties that wanted the deceased to be treated as a stranger, a foreigner with unknown heirs and his inheritance to be taken by the treasury.¹⁴⁷

Small communities of every description in the Ottoman Empire were treated as legal entities, although it was not according to the shariat.¹⁴⁸ The usual practice concerning criminal offences really bound the members of different corporations of a permanent and nonpermanent type with joint responsibility. Such a treatment suggests that corporations (or groups), that were listed in a kind of a “catalog” of Islamic sermons, received recognition in principal as legal. It may be assumed that the small groups of long-distance merchants, formed on the basis of their common origin and professional engagements, having a specific way of life and getting different legitimacies from the state, can be regarded as a differentiated corporation treated as a legal entity. This is shown by the possibility it to be bound to joint responsibility in cases of criminal offences, or we should say that they were bound to joint responsibility because they were regarded as corporations.

Different was the status of foreigners, real *müstemin* – they should not have been regarded as one group, *tayfe*, with joint responsibility.¹⁴⁹ In the course of

¹⁴⁷ OrO, S312/7, f. 1, doc. IV.

¹⁴⁸ According to C. Imber the leading criterion one group to be define as communal was/is that it provided assistance for its members. In fact lawyers resorted of listing such communities – villages, urban neighborhoods/mahales and ethno-confesional groups in cities, craft groups or traveling merchants, gypsy camps, and caravan or ship crews. Especially for the merchant’s communes lawyers had indicated that “if today they assist each other through trade, then their communal group consists of merchants”. From this description = definition follows that the communal group, whose members were able to provide mutual aid, then were responsible to compensete the cost of certain offenses performed by each of its members. – *Imber, C. Ebu’s Su’ud...*, p. 240; 260–265.

¹⁴⁹ As stated in the agreement with Poland from 1607, § 22 “No merchant can not be caught instead of another; even if he had guaranteed for him; disputes between merchants even about mur-

както директно е казано в документи около уреждане на наследството им при внезапна смърт, имат фамилии на едно определено място в империята. Но данъците си плащат не там, а като *макту*, в специална данъчна единица на „движещите се“ хора. В сумата на *мактуто*, събирано от този тип *перакендета*, обикновено се включват дължимите от тях: джизие, евентуално *испендж*, *адет-и агнам*, *аваризи* и *имдад*, вилаетски разходи и пр.

В заповед (*hüküm*) до *Туна-дефтердаря* и кадиите на Варна, Балчик, Мангалия, Кюстенджа, Кара харман, Кара су, Силистра, Хаджиоглу Пазарджик, Чартаг, Амур-и фатих, Йени пазаръ, Провадя се потвърждава, че таксите *beyt-ül mal amme-i hassa* в пристанищата в казите са оформени в *мукатаи*, които от 1 мухаррем 1025 г. са отдадени на откуп на евреите Яко и Менахем, а те трябва да плащат 3 вноски (*tahfil*), по които се дължат 495 000 истанбулски килета ечемик и 25 юка и 49 000 акчета. Част от мукатаата е и джизие, *бейтолмал* и *пенджик* от намиращите се в споменатите кази *tayfe-i perakede* арменци, *rum*, *laz*, *eflâk* и *bogdan*¹⁴⁴. Невинаги може да се направи точно разграничение между различните подгрупи в една малцинствена общност, всяка от които би могла да плаща джизие под формата на *макту* по различен повод и специално да откромим „малцинствените търговци“. Защото последните вторично биха могли да намират удобна ниша всред всички тези *перакендета* от сънародниците си, чието джизие и други данъци се събират като *макту* в отделни *мукатаи*, за да осъществяват търговската си дейност.

Плащането на данък като *макту*, което на практика се осъществява чрез самостоятелна *мукатаа*, само по себе си се разглежда като привилегия¹⁴⁵. В бератите на откупчиците на подобни *мукатаи* често се настоява, че те са свободни (*serbest*) при събирането на прихода. Но в общественото съзнание сербезлъкът понякога се възприема като свобода от законовите рамки, в случая рамките, валидни за раята, от които „свободи“ се ползват самите платци. Малките групи на „движещи се“ търговци, участващи в плащането общо на *макту*, автономно контактуват с данъчния агент/откупчика, евентуално се договарят с него и изглеждат като преференциални, сербезлии. Предполагам, че от своя страна именно въпросните откупчици, снабдени с необходимите берати и фермани, могат да открият и различат своите данъчни „обекти“, да ги накарат да плащат. Откупчиците могат да вършат това, защото са опитни, за да занят търговските маршрути на всяка стока и на всяко „малцинство“ и защото са подготвени да им издават изрядни квитанции за платеното. Това е важно за един „движещ се“ човек, който е извън общоприетата система на колективна отговорност на териториалните общности, осигуряваща социална легитимацията на всеки поданик като изряден данъкоплатец. Именно такива непознати на дадено място хора могат да бъдат атакувани от данъчни агенти, вкл. такива по *баджове* и *гюмруци*, за повторно или по-високо плащане. И затова толкова им е необходим документ за платен данък (*tezkere, eda tezkeresi, cizye evrak* и пр.), който освен това им служи за „паспорт“ при

¹⁴⁴ ОрО, ф. 26, а.е. 3623, л. 14-а, док. III.

¹⁴⁵ Goffman, D. Цит. съч., с. 82.

time the Ottomans agreed to expand the powers of their colonies and consuls, so that they were able to help individual *müstemin* merchants in case of criminal problems that inevitably would take them to the *kadi* court if an Ottoman subject had been involved. Later these bodies gained extraterritoriality.¹⁵⁰

4.4. Both Ottoman and foreign merchants had to be able to move and not to obey some of the restrictions of the *zimma* pact – to carry guns, to wear expensive (in fact, Muslim) clothes and to ride a horse, to have security guards, etc.¹⁵¹ This was a part of the possibilities that had to help them move. The sovereign could grant a collective courtesy (*aman*) through capitulations – a general protection for those who traveled and traded by land in the Ottoman Empire. However, for the concrete users of this privilege it gets a form of a document for traveling *izn hümayun, icazetname, yoltezkere*¹⁵² – permission with specified fixed itineraries, assuring passing through the customs, in order them to be provided with a certain escort, etc. In article 13 of the trading treatise between the Russian Empire and the Porte (Istanbul, 1783) we can find specified the following: “[...] subjects of the Sublime Porte [who in fact enjoyed Russian patronage in their capacity of Russian subjects] must not go and trade without informing the Sublime Porte. The passport needed they will receive from the Russian ambassador, but the Porte will have to be informed in advance.”¹⁵³

Similar requirements had to be fulfilled by Ottoman subjects as well. An attempt to control their “moving” was made. A Sultan decree (*adalet name*) of 1740 ordered not to come to the capital without a holy order. People coming for common group interests had to be two. People coming for personal reason had to have “an explanation by the *kadi* and local authorities or documents showing tax registrations, providing documents by *alaybeys*, in a word, if they were people who had something to do, they had to have a document that verified this [...]. “But merchants who bring grain to the capital must not be prevented from doing their job. As it is desired to help merchants [...] they are also given documents for quickening their arrival [...] Merchants’ job must be helped in all possible ways.”¹⁵⁴

The towns and the ports (*iskele*) in which foreigners were allowed to trade, as well as the roads, on which they were supposed to travel, were also specified. “Armenians and other Christians, who are under the rule of the Polish king and who travel to Moldova and other domains of ours, must not use hidden, unknown or unusual roads, but must travel on the usual for merchants’ roads.”¹⁵⁵

der should be considered and resolved by the leader of the caravan” – see: Османская империя..., 190–191.

¹⁵⁰ *Panaite, V.* Op. cit.; *van den Boogert, M.* Consular Jurisdiction in the Ottoman Legal System in the Eighteenth Century. – In: *The Ottoman Capitulation...*, 617–625.

¹⁵¹ *Stojanvic, T.* Op. cit., p. 238; *Маслев, Ст.* Op. cit., p. 53; *Иванова, Св.* Институтът на колективната отговорност...

¹⁵² *Panatie, V.* Peace Agreements..., 277–278.

¹⁵³ *Тверитинова, А.* Op. cit., p. 333.

¹⁵⁴ *Димитров, Стр.* Османски извори..., 58 – 61.

¹⁵⁵ *Schmidt, J.* *Frenc...*, p. 388. The Polish-Ottoman agreement from 1623 see in: Османская империя..., с. 194.

преминаване на границата на османската държава и гарантира ползване на привилегии, предоставени на османски поданици в чужбина. По голямата комуникационна артерия р. Дунав има интензивно движение на *перакендета*-търговци във връзка с обслужване на държавни, военни и бизнес задачи. Това предполага и приспособяване на фискалните механизми в района, за „да се обхванат с джизие всички немюсюлмани (*zimmi*) и тези, които идват с кораби за поход и търговия (*ticaret*)“ (ферман от 1717 г.). Откупчици на джизieto в Русчук и Йергьоги (Гюргево) се оплакват, че раите немюсюлмани (*ehl-i zimmi*), които се движат с различни плавателни съдове, и отиващите в други места, вместо да плащат на тях, плащат на други джизиедари, от които и получават документ (*evrak*)¹⁴⁶. В подобни примери не би трябвало да виждаме само заобикалянето на закона. Всъщност *мактутто* благоприятства осъществяването на търговска дейност на далечни разстояния, като осигурява възможност за движение.

4.3. Където и да попаднат пътуващите търговци, стремежът е да се окажат обвързани в някаква степен с колективна отговорност при криминални престъпления. На пътуващия търговец се налага да влиза във временни групи и когато е спрял някъде, и когато се движи – в кервана, в кервансарая или хана, в арабаджийска *тайфа*, в екипаж на кораб и пр. В такава ситуация групата се разглежда като гарант за законосъобразното поведение на своя член, респективно на търговеца, или при обвинения в криминални престъпления (както това правят за обикновената рая съседско-териториални общности – махала или село). Тази колективна отговорност се изисква от властта, но тя същевременно осигурява движението на поданиците и търговците. Например подобна общност на търговци в хан би гарантирала за отделния търговец, който има проблем с местните хора или власти. С участието на шериятския съд и на *мютевелията* на Чохаджилерския хан е отворена статята на изчезналия *аджем* Киркор, в която той живеел, и са описани вещите, които след това са взети от мютевелията. Свидетели на станалото са Махтаз аджем, Сакиз *аджем*, Мухтабат *аджем*; 6 септември 1744 г.¹⁴⁷ Именно тези свидетели подказват наличието на заинтересована група, която например би настояла наследството на покойния Киркор да се предаде на наследниците му – както е по закон, на практика обаче има заинтересовани покойникът да се третира като непознат, чужденец без известни наследници и наследството му да се прибере от хазната.

Всевъзможни малки общности в Османската империя се третират като юридически личности, макар това да не е прието по шерията¹⁴⁸. Действащата

¹⁴⁶ ОрО, ф. 26, а.е. 3625; ОрО, Новоначерен фрагмент от сиджил, с. 5, док. I.

¹⁴⁷ ОрО, S312/7, л. 1, док. IV.

¹⁴⁸ Според К. Имбър водещият критерий една група да бъде дефинирана като комунална е тя да осигурява помощ на членовете си. Фактически юристите прибягват до изброяване на подобни общности – села, градски махали и етно-корфесионални групи в градовете, занаятчийски групи или пътуващи търговци, цигански катуни, керван или екипаж на кораб. Специално за търговците юристите посочват: „Ако днес те си оказват взаимопомощ посредством

Similar trade-communication centers and routes were known by Ottoman long-distance merchants. It was those centers where the employees (*emins*, *vekils*) of tax-farmers of *mukataa* from revenues of *perakendes* arrived to search for such payers, it was where, and in the first place, *gümriüks* were collected. After reading a report written by Ibrahim, a tax-farmer of Silistra fiscal region (*nazaret*) that had the right to control the traffic of goods and to collect duty, becomes clear that people more and more often went round his customs network and the ports with strictly fixed territories. As early as 1712 he complained about this. His berat reads that, if any ports were founded outside the state ports mentioned in the *mukataa*, like the ports that some powerful people had opened, they had to be closed.¹⁵⁶

On the roads of interregional and foreign trade of the Empire different representatives of *zimmi* “minorities” traveled, different in appearance, wearing expensive Muslim style clothes, – Armenians, Greeks, Jewish, who in Halkokondil’s history were depicted in big round turbans, ankle-length caftans, belts and *ermenies*.¹⁵⁷ They were a minority among their compatriots as well, since they were free not to obey restrictions in living standards and appearance, imposed on non-Muslims in the Empire in accordance with the *zimma* pact. Or, as Abecsi wrote, among the Greeks and the Jewish there were privileged people who were allowed to wear yellow shoes and red trousers, as Muslims did, but they were dragomans in the embassies who did not pay annual tax.¹⁵⁸ The professional portrait of merchants in expensive Muslim style clothes took shape¹⁵⁹: “[...] some people, due to their clothes are excluded from the defter. They take *berats* as monks, translators [during the collection] (*maktu tercumans*) and *müsellem* and [as] for the exemption from taxes (*muafiet*).” 1699.¹⁶⁰ A “protective letter” of a Dubrovnikan merchant of years 1627/28, addressed to kadis, *beys* and *voevodas* in Roumeli, reads that the merchant has guarantees to trade with no restrictions, to travel, to carry a gun and to wear Muslim clothes – “a red hat, yellow shoes, green clothes”, and when he goes on a journey or to trade – to ride a horse and to carry a gun.¹⁶¹ This “masquerade” was a part of the regulation that assured recognizing long-distant merchants and, at the same time, to make his journey save.¹⁶²

Language was a part of the “visit card” of “minority” merchants or of their distinction. They spoke their languages, valid for the widely spread diaspora. However, which was their common language? Perhaps, Turkish and, to quite a considerable degree, Greek.

¹⁵⁶ Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев. История на Добруджа. Т. 2. С., 1988, с. 116.

¹⁵⁷ Шишманов, Ив. Стари пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СБНУНК, 4, 1891.

¹⁵⁸ Abecsi, E. L’ètat actuel de l’Empire ottoman. Н. 1–2, Paris, 1792.

¹⁵⁹ An Eionomic and Sotial..., p. 191; Османская империя..., с. 194.

¹⁶⁰ OrO, S14, f. 4-a, doc. I.

¹⁶¹ Бојнић, Д. Султански акта издата за захтеф Дуброваћке републике од 1627 до 1647 г. – Мешовита граћа, 1982, 10, с. 49, 70.

¹⁶² Ivanova, S. Masquerade – Imperial Interludes. – Etudes Balkaniques, 1994, 1, 31–32.

практика по криминалните престъпления реално обвързва различни корпорации от траен и нетраен тип с колективна отговорност. Подобно третиране предполага, че корпорациите (или групите), които се изреждат в своеобразен „каталог“ от ислямските правовеци и които си оказват помощ, получават принципно признание като юридически личности. Така вероятно може да се приеме, че малките групи на пътуващи на далечни разстояния търговци, които са обособени на базата на общия си произход и на професионални ангажменти, които водят специфичен начин на живот и получават от държавата различни легитимации, могат да се разглеждат като обособена корпорация, третирана като юридическа личност. И това проличава от възможността да бъдат обвързани с колективна отговорност при криминални престъпления или може би трябва да се каже, че те са обвързвани с колективна отговорност, защото са разглеждани като корпорации.

Различен е статутът на чужденците, истинските мюстемин – те не трябва да се разглеждат като една група, *tayfe*, с колективна отговорност¹⁴⁹. С времето османците се съгласяват да разширят пълномощията на техните колонии и консули, за да могат те да съдействат на отделните *мюстемин* търговци при криминален проблем, който неминуемо ги изправя пред кадийския съд, ако е замесен османски поданик. По-късно тези органи придобиват екстериториалност¹⁵⁰.

4.4. Османските и чуждите търговци трябва да могат да се придвижват и да не спазват някои от ограниченията по пакта *zimma* – да носят оръжие, да носят скъпи (фактически мюсюлмански) дрехи и да яздят кон, да ползват охрана и пр. Това е част от възможностите да се подпомага движението им¹⁵¹. Суверенът може да предоставя колективно благоволение (*aman*) чрез капитулации – генерална протекция за тези, които пътуват и търгуват по суша в Османската империя, но за конкретните ползватели на такава преференция това приема форма на документ за път *izn hümayun, icazetname, yoltezkere*¹⁵² – разрешение с посочване на определени маршрути, които да минават през митниците и за да може да им се осигури определена охрана и пр. В трактата за търговията между Руската империя и Портата, Истанбул 1783 г., § 13 се уточнява: „[...] Поданиците на Високата порта [, които фак-

търговия, тогава обществената им група се състои от търговци“. От това описание=дефиниция следва, че комуналната група, чиито членове са в състояние да си окажат взаимопомощ, е взаимноотговорна за компенсиране на щетите по определени правонарушения на всеки от членовете си. – *Imber; C. Ebu's Su'ud...*, p. 240; 260–265.

¹⁴⁹ Както е записано в договор с Полша от 1607, § 22: „Нито един търговец не може да бъде хванат вместо друг, даже ако е гарантирал за него; спорове между търговци и по убийства да се разглеждат и разрешават от предводителя на кервана“ – вж.: *Османская империя...*, 190–191.

¹⁵⁰ *Panaite, V.* Цит. съч.; *van den Boogert, M.* *Consular Jurisdiction in the Ottoman Legal System in the Eighteenth Century.* – In: *The Ottoman Capitulation...*, 617–625.

¹⁵¹ *Stojanvic, T.* Цит. съч., с. 238; *Маслев, Ст.* Цит. съч., с. 53; *Иванова, Св.* Институтът на колективната отговорност...

¹⁵² *Panaite, V.* *Peace Agreements...*, 277–278.

4.5. Stationary centers, in which long-distance merchants stayed in different towns and ports, were a documentary fact. They were similar to *müstemin colonies* or neighborhood-territorial communities in the Ottoman state, within which criminal responsibility assured a guarantee (*kefil*) for each member. For a traveling merchant a similar network of stations for social integration and legitimacy could be ensured by a han, a *bazar*, a place at the *çarşı*. Those were the places for a temporary stay and doing business of different people, i.e. at every given moment the structure of the people in such centers was different. However, every temporary resident had to obey certain rules of behavior, and a “moving” individual could establish his identity both as a merchant and as a subject in relation to whom ad hoc joint responsibility to start being in force. In documents about many Bulgarian towns we can come across such centers of commercial network where merchants group together, for example, *Çohaciler han* in Sofia. In the olden times it was the business center of the Roumeli capital, which was a temporary residence of representatives of all the “minorities” examined in this research work – *acems*, the Greeks, the Jewish, the Dubrovnikans. Two more examples: 7 *acem* shops in Nikopol, *vakf* property or the *suk* of the Greeks in Sofia.¹⁶³ Maybe it is this toponymic information about binding the components of commercial infrastructure with an ethnonym that proves common local practices.

Through these stations “moving” people, both foreigners and Ottoman subjects, who worked in interregional trade could pay their *gümruk* as merchants, or be covered for paying *cizye* and other personal taxes in the form of *maktu*, or at least to verify that they had paid in another place. After landing in such commercial centers, “moving” merchants joined temporarily a community of people bound with joint responsibility that made their identity legitimate and gave them guarantees in cases of criminal charges. For this exactly reason Ottoman *kanuns* provided that people staying in a han or a *caravanserai* must bear joint responsibility.¹⁶⁴

The role of the colonies, where “moving” merchants stayed locally, of course, could be played by neighborhood-territorial communities of “minorities” that lived in towns permanently – *mahales*, *tayfes* and *cemaats* of Jews, Armenians, Greeks, etc.

4.6. We can search for a distant analogy between consul institution and foreign *müstemin* merchants’ autonomous jurisdiction in confessional courts of individual *zimmi* in the Empire (see item 1) as well as in the institution of joint responsibility in cases of criminal charges, discussed above (see item 4.3)

With regard to long-distance merchants who were Ottoman subjects the principle that each one is a subject of his ruler must not have been valid, in contrast to capitulations that stated this for European *müstemin*. It was “minority” merchants who, in their capacity of *zimmi*, really had the possibility to use their religious as well as the shariat courts, the more so as they were familiar

¹⁶³ OrO, OAK 250/80, 1139; S312/9, f. 5-a, doc. I.

¹⁶⁴ Книга законов султана Селима I. Превод А. Тверетиновой. М., 1969, с. 37.

тически се ползват с руско покровителство като руски поданици] не трябва да тръгват да търгуват без знанието на Високата порта. Необходимият им паспорт да получат от руския министър [посланик], но предварително да се уведоми Портата¹⁵³.

Подобни са изискванията и за османските поданици. Правят се опити да се контролира пътуването им. Например султански акт (*адалет наме*) от 1740 г. разпорежда да не се идва в столицата без свещена заповед. Идващите за общи интереси да са 2 души, а тези по лични дела да имат „изложения от страна на кадията и местните власти или документи, указващи [...] данъчните им регистрации, удостоверения от *алайбеевете*, с една дума, ако са хора, които имат някаква работа, да имат документ, който да удостоверява това [...] Но да не се пречи на търговците, които докарват зърнени храни в столицата. Тъй като се желае да се оказва помощ на търговците [...], на тях също да им се дават документи за ускоряване на пристигането им [...] Търговското дело по всякакъв начин да се подпомага“¹⁵⁴.

Определят се и градове или пристанища (*iskele*), в които се позволява чужденци да търгуват, както и специални пътища, по които трябва да минават. „Арменците и другите търговци от християнската вяра под властта на полския крал, които пътуват в Молдова и др. наши владения, не трябва да ползват скрити, незвестни и необичайни пътища, а да пътуват по обичайните за търговците пътища.“¹⁵⁵ Подобни търговско-комуникационни центрове и мршрути са известни и за османските търговци на далечни разстояния. В тях именно идват и служители (*emin, vekil*) на откупчици на *мукамаи* от приходи от *перакендета*, за да търсят подобни платци; там на първо място се събират *гюмрюците*. От изложение на Ибрахим – откупчик на Силистренския фискален район (*nazaret*), който имал право да контролира трафика на стоки и да събира мито, е ясно, че хората все по-често заобикаляли неговата митническа мрежа и пристанищата, които имали точно определени територии. Още през 1712 г. той се оплаква по този повод. В берата му пише, че, ако извън държавните пристанища на споменатата *мукамаа* се създават пристанища по други места, каквито някои силни личности откриват, те да се закриват¹⁵⁶.

По пътищата на междурегионалната и международната търговия на империята се движат изглеждащите външно различни представители на „малцинства“ *зимми* със скъпи дрехи по мюсюлманска мода – арменци, гърци, евреи, които в историята на Халкокондил са изобразени с големи валчести чалми, дълги до земята кафтани, пояс и ермении.¹⁵⁷ Те са малцинство и сред своите съплеменници, свободно могат да не спазват ограниченията в бита и

¹⁵³ *Тверитинова, А.* Цит. съч., с. 333.

¹⁵⁴ *Димитров, Стр.* Османски извори..., 58–61.

¹⁵⁵ *Schmidt, J.* *Freis...*, p. 388. Полско-османското споразумение от 1623 г. вж. в: *Османская империя...*, с. 194.

¹⁵⁶ *Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев.* История на Добруджа. Т. 2. С., 1988, с. 116.

¹⁵⁷ *Шшиманов, Ив.* Стари пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СБНУНК, 4, 1891.

with respective documentary forms, which were issued from the authorities in question. What strikes is the fact that they had turned toward the court more often than ordinary *reaya*, for legal naming of heirs and for legally appointed proxies (*vekils*) for taking in someone's legacy. In a *sicil* from Sofia there is a copied protocol by the kadi of Belgrade. In *Çiftlu* han in Belgrade the jury of the court was held in the room of Margir, an Armenian, because the latter was ill. In the presence of the judicial officer (*mevlâna*), sent by the court, and a few witnesses Margir declared that if he died of his illness, his heir would have to be his brother Arvatin. Thus was written down on the spot and reported to the kadi of Belgrade, who wrote the protocol that was later sent to the kadi of Sofia; 14 May 1680.¹⁶⁵ According to a protocol in a *sicil* from Sofia, Avgiasab(?) son of Magduvak, an Armenian, from *nahie* Gin, the village of Achka(?) died in Sofia on his way to Beç, where he was going on the march with the army. Earlier when he had been alive and in his right mind, before setting off, through a shariat *hüccet* he had named Hogaz son of Sarkis, son of Kasul, an Armenian, as his guardian (*vaiz*). Hogaz was supposed to take all Avgiasab's properties after his death as well as to pay back all his debts in his capacity of a guardian (*vaiz*) of his minor children living in the village mentioned. Hogaz initiated legal proceedings and summoned as witnesses Greeks (*urum*), residents of Sofia – Andon son of Beklyur son of Ishtrat, a baker as well as Mavram, son of Beklyur and son of Ishtrat – to testify that Avgiasab had died in their town indeed. At that moment he had had coins worth 600 *guruşes*, a horse and a mare. However, Sefer son of Hodjik, an Armenian, living in Belgrade, whom the witnesses knew, in their presence had taken the deceased man's possessions under the pretext of being related to him by the place of origin. In the witnesses' opinion, Hogaz, who had summoned them, had the right to take Sefer's things. The kadi of Sofia sent this testimony to his colleague in Belgrade for further carrying out.¹⁶⁶ It is true, in my superficial observations of *sicil*, that in Bulgarian towns such legal shariat proceedings were initiated by the Armenians mostly. Probably, because they were one of the most "mobile" "minorities", and because, in contrast to the Jewish, the Greeks and the Dubrovnikans, their possibilities to rely on their own legal bodies of the Armenian religious community, were limited. Besides the Greeks and the Jewish had neighborhood-territorial communities (*mahale*, *cemaat*) in most of the business centers, while the Armenians did not.

4.7. Like the other small groups in the Empire, traveling long-distance merchants used, although in a specific way, religious-cultural autonomy evolving from the *zimma* status. (By the way, *müstemin* also had personal privileges, including freedom of worship.)¹⁶⁷ Usually, in this area merchant groups acted together with their compatriots who lived in a certain town permanently. "Merchant minorities" could play the role of the elite in their community, but also

¹⁶⁵ OrO, S85, f.20-b, doc. I.

¹⁶⁶ OrO, S149, f. 30-b, doc. II.

¹⁶⁷ Панова, Сп. Търговски компании..., 38–39.

външния вид, наложени на немюсюлманите в империята по пакта *zimma*. Или, както казва Абеси: между гърците и евреите има някои привилегировани, на които е разрешено да носят жълти обувки и червени гащи като мюсюлманите, но това са драгоманите на посолствата, които не плащат годишен данък¹⁵⁸. Формира се професионален портрет на търговците с богати дрехи по мюсюлмански обарзец¹⁵⁹ – „[...] някои поради дрехите си се изключват от дефтера [на данъкоплатците], взимат берати като монаси, преводачи [при събирането] на мактуто (*maktu tercuman*) и мюселеми (*müsellem*), [както] и за освобождаване от данъци (*muafiyet*)“; 1699 г.¹⁶⁰ „Защитно писмо“ на дубровнишки търговец от 1627/8 г., адресирано до кадии, бейове и войводи в Румелия гласи, че му се гарантира възможност свободно да търгува, пътува и да носи оръжие и мюсюлмански дрехи – „червен калпак, жълти папуци, зелени дрехи“, а когато тръгва на път и търговия – да яха кон и да носи оръжие¹⁶¹. Този „маскарад“ е част от регламента, осигуряващ всъщност разпознаването на търговеца на далечни разстояния и същевременно – безопасното му движение¹⁶².

Част от „визитката“ на „малцствените“ търговци или на тяхната различност е езикът. Те говорят на своите езици, валидни в широко разпростряла се диаспора. Но кой е общият им език – вероятно турският, а в немалка степен и гръцкият.

4.5. Стационарни центрове за отсядане на пътуващите на далечни разстояния търговци в отделните градове и пристанища са документален факт и те наподобяват *мюстемин колонии*, или съседско-териториалните общности в османската държава, в чиито рамки колективната данъчна и криминална отговорност осигурява гаранти (*kefil*) за всеки член. За движещия се търговец подобна мрежа от пунктове за социален интегритет и легитимност може да се осигурява от хан, безистен, място на чаршията. Там временно пребивават и осъществяват бизнеса си различни персони, т.е. съставът на хората в тези центрове във всеки момент е различен, но на всеки временно пребиваващ се задават правила на поведение, а „движещият се“ индивид може да се легитимира и като търговец, и като поданик, спрямо който ад хок да започне да действа колективна отговорност. В документите за много български градове става дума за такива центрове на търговската мрежа, където се групират търговците – като Чохаджилердския хан в София, който е бил някогашният бизнес център на Румелийската столица и където се центрират представители на всички разглеждани тук малцинства – *аджеми*, гърци, евреи, дубровничани. И още два примера: 7 броя *аджем* дюкяни в Никопол – вакъфски имот или *сука* на гърците в София¹⁶³. Може би точно тези

¹⁵⁸ *Abecsi, E. L'e'tat actuel de l'Empire ottoman. H. 1–2, Paris, 1792.*

¹⁵⁹ *An Eionomic and Social...*, p. 191; *Османская империя...*, с. 194.

¹⁶⁰ *OpO, S14, л. 4-а, док. I.*

¹⁶¹ *Бојнић, Д. Султански акта издата за захтеф Дуброваћке републике од 1627 до 1647 г. – Мешовита граћа, 1982, 10, с. 49, 70.*

¹⁶² *Ivanova, S. Masquerade – Imperial Interludes. – Etudes Balkaniques, 1994, 1, 31–32*

¹⁶³ *OpO, OAK 250/80, 1139 г.; S312/9, л. 5-а, док. I.*

could not – it depended on the degree of their engagement in everyday problems of stationary population, on how much they helped the cult financially.

What I have described in 4.1 – 4.7 and what I conventionally call a “status” can be defined as a preference, a patent¹⁶⁸, as it facilitated the rule and the control of some subjects, so that the state could collect taxes, to engage them in state supply, to help interregional trade. I would like to emphasize for the last time the conventionality of this “status”, and also the fact that at different time and in different amount his elements were used or not by different “minorities”. Each concrete picture, probably, depended on the context of the existence of each “minority” and its merchants. The Armenians established later a more widely spread diaspora and territorial structures (*mahales*, town *cemaats*), but for long time retained and their “movable” structures. The Jewish seemed less “mobile” and more connected with stationary merchant centers with their craftsman’s and banking spheres. The Greeks’ old diaspora, their differentiated demographic structure might have helped their organic connection with all the components of local economy and ensured a convenient network for their traveling and trade. The Jewish established unified and well working communities and legal bodies, while the Greeks could rely on the Episcopal network. It was not always and not everywhere good, but was dense enough. It had old traditions and was a part of a hierarchy, steadily presented in the capital and permanently updated through its usage for the fiscal needs of the Patriarchate. Although more indirectly, the character and the organization of each diaspora outside the Ottoman state must have had some influence as well.

In pre-industrial societies the status of a foreigner (real or sham) was quite appropriate for stimulating trade and, at the same time, for controlling “moving” minorities”. However, why “minorities” or – which was sometimes the same – why foreigners were so actively involved in the Ottoman trade? We have come to the “forbidden”, “indecent” professions of the Middle Ages, particularly in the Islamic world, where non-Muslims’ occupation in a certain sphere could be determined by religious postulates. They were banned from some public and social practices, from access to some positions in society (in the government, in the army), but meanwhile some things forbidden for Muslims were left for non-Muslims (as, for example, usury). Another example could be the Dubrovnikans: they were allowed what was sometimes forbidden for the Muslims – to trade with the enemies. The Ottoman Empire regarded its *zimmi* as politically more reliable than the *müstemin* and – to paraphrase Braudel – if there had not been *zimmi*, they would have had to invent them.¹⁶⁹ Actually, it is being discussed in the historiography that the problem of trust was equally valid for the Christian commercial counteragents of the Empire. It is also presumed that the Europeans preferred trading with non-Muslim subjects of the Empire.¹⁷⁰

¹⁶⁸ *Islamoğlu, H., C. Keyder.* The Ottoman Social..., 304–305.

¹⁶⁹ *Braudel, F.* Op. cit, 153–154; *Keyvani, M.* Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period. Contributions to the Social Economic History of Persia. Berlin, 1982, p. 176; *Le Goff, J.* Marchands et banquiers du Moyen Age. Paris, 1993, p. 15; *Faroqi, S.* The Venetians..., 312–313.

¹⁷⁰ *Martran, R.* Foreign..., p. 131.

топонимични сведения за обвързване на компоненти на търговската инфраструктура с етноним са доказателство за утвърдени практики по места.

Чрез тези пунктове „движещите се“ хора, било то чужденци, било османски поданици, обслужващи междурегионалната търговия, могат да платят *гюмука* си като търговци или да бъдат обхванати за плащане на джизие и други персонални данъци като *макту*, или поне да удостоверят, че това е направено на друго място. Попаднал в тези търговски центрове, „движещият се“ търговец временно се включва в общност от хора, обвързани с колективна отговорност, която легитимира неговата самоличност и го гарантира от обвинения в криминални престъпления. Именно затова в османските кануни се предвижда хора, отседнали в хан или кервансарай, да носят такава колективна отговорност¹⁶⁴.

Ролята на колонии, в които отсядат „движещите се“ търговци по места, разбира се, могат да изпълняват и съседско-териториалните общности на постоянно живеещите в градовете „малцинства“ – махали, *тайфи* и *джемати* на евреи, арменци, гърци и пр.

4.6. Далечен аналог на консулския институт и на автономната юрисдикция на чуждите *мюстемин* търговци можем да търсим в конфесионалните съдилища на отделните *зимми* в империята (вж. I), както и в разисквания по-горе институт на колективната отговорност при криминални престъпления (вж. 4.3.).

При търговците на далечни разстояния, които са османски поданици, не може да важи принципът, че всеки е поданик на своя владетел, което капитулациите тъй или иначе признават на европейските *мюстемин*. Но различните *зимми* имат определени възможности в това отношение. Именно за „малцинствените“ търговци реално съществува възможност да ползват както своите религиозни, така и шериятските съдилища, още повече че са познавали съответните документни форми, които се издават от въпросните органи. Прави впечатление, че те се обръщат към съда по-често, отколкото обикновените рай, за съдебно определяне на наследници, за съдебно назначени пълномощници (*vekil*) за прибиране на нечие наследство. В софийски сиджил е преписан протокол от кадията на Белград. В тамошния Чифтлу хан, в стаята на арменец Маргир, било проведено съдебно заседание, поради това, че той бил болен. Маргир заявил пред изпратения от съда служител (*mevlâna*) и свидетели, че, ако умре от болестта си, негов наследник трябва да е брат му Арватин. Същото е написано намясто и докладвано пред кадията на Белград, който съставил протокола, препратен до кадията на София; 14 май 1680 г.¹⁶⁵ Според протокол в софийски сиджил арменецът Авгисаб(?), син на Магдувак, от нахия Гин, село Ачка(?), отправяйки се с войската на поход към Беч, починал в София. Приживе и бидейки с ума си, когато тръгвал, той определил с шериятски *люджет* арменец Хогаз, син на Саркиз,

¹⁶⁴ Книга законов султана Селима I. Перевод А. Творотиновой. М., 1969, с. 37.

¹⁶⁵ ОрО, S85, л.20-б, док. I.

Political conflicts and religious affects kept excluding from medieval European societies people who were denied a full status of citizens in their home-countries or driven abroad. Merchants from these “minorities” were just pushed to go along the way of success – difficult success for which you had to fight, because you were not connected historically with the agricultural land and because you did not have a guaranteed status. The presence of an ethno-network of the diaspora that imitated a commercial network successfully was one of the main tools of successful trade. The network ensured the movement of people and goods, provided information, credit and partnership – the family instead of a trade intermediary.¹⁷¹ By analogy, political factors provoked the migration of Jews and Armenians and literally “caused” the existence of their diaspora in the Balkan region and out of it. The development of the Greek diaspora also had its political reasons supplemented by the leading position of the Christian community in the Empire, recognized not only by the Sultan’s, but also by the rulers of the neighboring counties and Russia.¹⁷² All the European countries to the North of the Empire, due to shortage of population, tended to offer possibilities to the immigrants to settle, privileges for religion exercising and trade. It is no chance that in all those countries we find privileged Armenians and Jews, and by the 17th century granting privileges to the Greeks from the Balkans had become a fact. All these things strengthened the qualities of the diaspora and made it play the role of a commercial network.

In relation to their non-Muslim subjects the Ottomans carried out a set of privileges of group nature – a old practice that covered ethno-religious groups with inner self-governing, according to the *zimma* pact, and made it possible, in some researchers’ opinion, to form “church states” without their own territories, which had extra-territoriality.¹⁷³ Some of the elements of the *zimma* status gave natural practical convenience for trading. For example, payment of *maktu*; the presence of a specific fiscal network for collecting church taxes and for collecting *cizye* to which this *maktu* could be attached; binding small ethno-religious groups with joint responsibility, which gave firmer guarantees for performing trading functions by the “mobile” elements of these “minorities”. The possibility for establishing autonomous judicial bodies within the *zimma* status allowed them, in places where they existed in reality, to perform notary and arbitration functions in commercial matters.

Perhaps, the “choice” to be an object of commercial preferences fell of Ottoman “merchant minorities” due to accumulated traditions and skills in these small ethno-groups that, just like families, ensured job training environment in the kinship group – a basic method of professional training

¹⁷¹ Broudel, F. Op. cit., p. 134, 154.

¹⁷² Symposium L’epoque phanariot. 21–25 octobre 1970. Institut for Balkan Studies. Thessaloniki, 1974.

¹⁷³ Иванов, H. Система милетов в арабских странах XVI–XVII в. – Восток, 1992, № 6, с. 31; Braude, B. Foundation Myths of the Millet System. – In: Christians and Jewis in the Ottoman... Vol. 1.

син на Казъл, за настойник (*vaiz*), който да вземе всичките му имоти, когато умре, и да плати дълговете му в качеството на настойник на малолетните му деца, които живеят в споменатото село. Хогаз завел дело и призовал жителите на град София – хлебаря Андон, син на Беклюр, син на Ищрат и Маврам, син на Беклюр, син на Ищра, които са гърци (*urum*), да свидетелстват, че действително въпросното лице е починало в техния град. В онзи момент той имал със себе си монети на стойност 600 гроша, кон и кобила. Но живеещият в момента в Белград Сефер, син на Ходжик, арменец, който е известен на свидетелите, под предлог, че е сродник по местопроизход на покойника, взел вещите му в присъствие на въпросните свидетели. Според тях поискалият свидетелството им Хогаз е в правото да прибере нещата от Сефер. Тези свидетелски показания софийският кадия е препратил на колегата си в Белград за по-нататъшно изпълнение¹⁶⁶. Действително, по мои бегли наблюдения върху сиджилите, в българските градове подобни съдебно-шериятски процедури се прилагат предимно от арменците, вероятно защото са едно от най-„подвижните“ „малцинства“, а и защото, за разлика от евреи, гърци и дубровничани, те имат най-ограничена възможност да се опанят на собствени съдебни органи на арменската религиозна общност. Пък и гърците, и евреите имат съседско-териториални общности (*mahale, cemaat*) в повечето търговски центрове, което далеч не може да се каже за арменците.

4.7. Подобно на останалите малки групи в империята, движещите се на далечни разстояния търговци ползват, макар и по специфичен начин, **религиозно-културна и комунална автономност**, следваща от статута *зимма*. (Впрочем и *мюстемин* ползват персонални привилегии, вкл. свобода на религията¹⁶⁷.) Обикновено в тази сфера търговските групи действат заедно със своите еднородци, постоянно живеещи в дадения град. „Търговските малцинства“ могат да играят роля на елит за своята общност, но може и не – зависи доколко се ангажират с ежедневните проблеми на стационарното население, доколко материално подпомагат култа.

Описаното (4.1.–4.7.), което съвсем условно наричам „статус“, може да се определи като преференция, патент¹⁶⁸, тъй като улеснява управлението и контрола върху част от поданиците, за да може държавата да събере данъците си, да ги ангажира в държавното снабдяване, да подпомогне междурегионалната търговия. За сетен път искам да подчертая условността на този „статут“, а също и, че неговите елементи в различно време и в твърде различен обем и съчетание се позват или не от отделните „малцинства“. Вероятно конкретната картина зависи от контекста на съществуването на всяко „малцинство“ и неговите търговци. Арменците създават по-късно по-разгърнатата диаспора и териториални структури (махали, градски *джемаати*), но заълго запазват „подвижни“ структури. Евреите изглеждат по-малко „подвижни“;

¹⁶⁶ ОрО, S149, л. 30-б, док. II.

¹⁶⁷ Панова, Сн. Търговски компании..., 38–39.

¹⁶⁸ *Islamoğlu, H., C. Keyder. The Ottoman Social..., 304–305.*

in pre-industrial society.¹⁷⁴ It was of great importance in the Ottoman Empire due to the belated development of the modern education there. Each network of this kind could have played the role of a professional commercial school if formal education had not been available, which made them leading merchants in the region. Apart from this, the network of a respective diaspora outside the Ottoman state included centers where young people from the respective community of the Empire could go to get good for those times education in their own schools or in foreign one.¹⁷⁵ Such a course of thinking is suggested by the engagement itself of the representatives of “minorities” in diplomacy, translating, which required certain qualification (the Greeks as Ottoman dragomans, the Phanariots as governors, the Armenians as members of diplomatic teams of Ottoman partners from Eastern and Western Europe, the Jewish and the Armenians as bankers of Ottoman elite, and all the “minorities” – jobbers of the Western-Europeans.)

Thus we get to the trade expertness of the “minorities” – all over the world, as well as in the Ottoman Empire, they were always thought to know languages, to be familiar with dangerous roads, to know the peculiarities of the goods and the market, as well as measures and currencies, to have capital. They were considered to be prepared even for “swindle” (to go round the customs and to transfer their goods to a cousin of theirs, who lived on the opposite bank and was a foreign subject, so that they could avoid paying some fares and duties, or avoid at least the long stay at the quarantine station, etc.). The “laws” of the minorities must have also been in force – they united for self-defense, for mutual aid, as a foreign merchant was considered to be always wrong. For this reason treachery was especially hard for him due to the feeling of being chased, which, actually, made him free of scruples – merchants faced corruption and had their own “law of community” (as criminals did).¹⁷⁶ By the way, the same factors strengthened some *millets*’ special features, which some authors today consider to have been typical for them: attachment to traditions, conservatism, and medieval routine – an obstacle to their transformation into modern merchants.¹⁷⁷

Nevertheless “merchant expertness” is difficult to be proved from the point of view of a kind of quality implication as well as from the point of view of the existing Ottoman preferences to give priority to some communities. There have been expressed different views on such a connection.¹⁷⁸ I agree with S. Faroqhi that by the 18th century there had hardly been any legal acts of the Ottoman state

¹⁷⁴ Гелнър, Ър. Нации и национализъм. С., 1999, 36–55.

¹⁷⁵ *Mc Neillë, W. H.* Op. cit., p. 127; *Braudel, F.* Op. cit., 406–407.

¹⁷⁶ Галустян, Д. Армяно-польские связи в XVI–XVII в. – Във: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII вв. М., 1979, 17, 22–24; *Барановский, Б.* Op. cit., 252 – 255; *Braudel, F.* Op. cit., p. 140, 153.

¹⁷⁷ *Мутев, Пл.* Търговията в българските земи...; *Ferrier, R.* The Armenians and the East India Company in Persia in the 17th and Early 18th c. – *The Economic Histor Review.* Vol. 26, 1, February, 1973, p. 56; *Rozen, M.* Contest and Rivalry..., p. 318.

¹⁷⁸ *Mc Neillë, W. H.* Op. cit., p. 127; *Faroqhi, S.* Migration in to 18th c. “Greater Istanbul” as Reflection in the Kadi Registers of Eyüp. – *Turcica,* Vol. 30, 1998.

по-здраво обвързани със стационарните търговски центрове, с тяхната занаятчийска и банкерска сфера. Старата диаспора у гърците, твърде диференцираната им демографска структура може би подпомага органичното им свързване с всички компоненти на местната икономика и осигурява удобна мрежа за тяхното движение и търговия. Евреите създават унифицирани и добре функциониращи общини и съдебни органи докато гърците могат да разчитат на епископската мрежа, която далеч навинаги и навсякъде е на ниво, но пък е достатъчно гъста, има стари традиции и е част от солидно представена в столицата йерархия, актуализираща се перманентно от използването ѝ за фискалните нужди на Патриаршията. Макар и по-косвено, влияние ще да са имали характерът и организацията на всяка диаспора извън османските граници.

В доиндустриалните общества подходящ вариант за стимулиране на търговията и същевременно за контролиране на „пътуващите малцинства“ се оказва статутът на чужденец – действителен или мним. Но защо „малцинствата“ или – което понякога е същото – защо чужденците въртят търговията на османците? Опираме до „забранените“, „непочтени“ професии на Средновековието, и в частност в ислямския свят, където заетостта на немюсюлманите в определена сфера може да се определя от религиозните постулати. На тях са им забранени битови и обществени практики, достъп до известни социални позиции (в управлението, армията), но успоредно с това някои забранени неща за мюсюлманите са оставени за немюсюлманите (като лихварството), или както е за дубровничани – на тях им е разрешено това, което може да е забранено за мюсюлманите – да търгуват с враговете. Османската империя разглежда своите *zimmi* като политически по-благонадеждни и, перефразирайки Ф. Бродел, – ако ги нямаше, ще трябваше да ги измислят¹⁶⁹. Впрочем въпросът за доверието е еднакво валиден и за християнските търговски контрагенти на империята. Смята се, че и европейците предпочитат да контактуват с нейните немюсюлмани¹⁷⁰.

Политическите конфликти и религиозните страсти непрекъснато изключват от средновековните европейски общества хора, които попадат в чужбина. Търговците в тези „малцинства“ просто са изтиквани на пътя на успеха – трудният успех, за който трябва да се пребориш, защото си лишен от историческата връзка със земята и защото нямаш добре гарантиран статус. Наличието на етномрежа на диаспората, която сполучливо имитира търговската мрежа, представлява едно от главните оръдия на успешната търговия. Мрежата способства движението на хора и стоки, осигурява информация, кредит и портнърство – семейството вместо посредник¹⁷¹. Аналогично политически фактори предизвикват миграция на евреи и арменци и буквално „причиняват“ тяхната диаспора на Балканите и извън тях. Развитието на

¹⁶⁹ Бродел, Ф. Цит. съч., 153–154; Keyvani, M. Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period. Contributions to the Social Economic History of Persia. Berlin, 1982, p. 176; Le Goff, J. Marchands et banquiers du Moyen Age. Paris, 1993, p. 15; Faroqi, S. The Venetians..., 312–313.

¹⁷⁰ Martran, R. Foreign..., p. 131.

¹⁷¹ Бродел, Ф. Цит. съч., с. 134, 154.

that had been able to do such a differentiation. Hardly had there been trading activities in the Ottoman state that had been kept for certain ethnic groups in purely economic sense.¹⁷⁹ Ottoman “commercial policy” with relation to the country’s own subjects was in accordance with their commercial potentials – owning capital, expertness, presence of a professional network for making commercial contacts on a vast territory outside and inside the Empire.

However, the criteria listed have the most direct relation to cultural (ethno-religious) traditions of different groups of subjects. The secondary by nature ethno-religious differences, uniting people in a group and differentiating them from the others, became a major indicator for recognizing particular merchant groups which in the Ottoman conditions appeared in the garments of “merchant minorities” exactly. Packaging had its meaning. It was that marker which showed the presence of favorable traditions in the community, ensuring both expertness=labor training within a family-ethnic group and capital. The fact that they were Greek, Armenian, Jewish actually meant that in the Ottoman state and out of it they had a diaspora-network that was very similar to a commercial network. As a fact of public spirit, division by ethnic signs became a way of determining social values of a person.¹⁸⁰ What suggests itself is the recurring association of the representatives of certain ethno-cultural “minorities” with certain professions in the Empire. Thus, as many authors think, ethnic base of a part of the economic activity became a fact in the Empire. It shows itself in the appearance of trade companies, based on ethno-religious affiliation.¹⁸¹

Ethnic signs differentiating “merchant minorities”, on a terminological level, penetrated in Ottoman ruling practice, which was proved by a large number of documentary examples of the 17th century and later periods, at least. As, actually, it is proved by various historical evidences from Eastern and Southern Europe. People from the Balkans were real strangers there, enjoying different social, political and commercial privileges.¹⁸² It is difficult to enumerate thoroughly the factors making possible the receiving of privileges by peoples from the Balkans abroad: a) foreigners’ (people from the Balkans in the European countries) special position, expressed by the fact that they were not objects of local restrictions and were not affected by home duties or were free of paying them during transit transportation of goods, declared as goods being transported to the Ottoman empire; b) the weakness of local merchant class and so called second issue of serfdom, which put the strangers in a more favorable position for trading, especially with purposefully given government privileges for settling down, etc. It was for this reason that from the middle of the 17th until the 19th century Italians, Jews, Saxons, Greek-Ottoman subjects (the latter were actually Armenians, Wallachians, Slavs, and

¹⁷⁹ *Farahi, S.* Migration...

¹⁸⁰ *Фрейденберг, М.* Op. cit., p. 23.

¹⁸¹ *Бенбаса, Е., А.* Подриг. Op. cit., p. 133.

¹⁸² *Маслев, С.* Op. cit., 76–77; *Телбизов, К.* Op. cit.; *Бур-Марковска, М.* Българи от чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в. – ИПр, 1997, № 2, с. 16; *Ferrier, R.* Op. cit., p. 40.

гръцката диаспора също има своите политически причини, допълвани от водещото място в православната общност на империята не само пред султана, но и пред владетелите на съседните страни и в Русия¹⁷². Фактически всички европейски държави на север от империята са склонни поради недостиг на население да предоставят различни възможности: за заселване, за изповядване на религията и привилегии за търговия, на мигранти. Неслучайно практически във всички тези страни откриваме арменци и евреи, а към XVII в. вече е факт предоставянето на търговски привилегии на балканците – гърци. А всичко това подсилва качествата на диаспората, правещи я пригодна да играе ролята на търговска мрежа.

Спрямо своите немюсюлмански поданици османците разгръщат набор от преференции от групов характер – една стара практика, която обхваща етно-религиозни групи с вътрешно самоуправление по пакта *zimma* и позволява, според някои изследователи, да се оформят „църковни държави“ без собствена територия, които имат екстериториалност¹⁷³. Някои от елементите на статута *зимма* предоставят непосредствено практическо удобство за извършване на търговска дейност – например плащането на *макту*; наличието на специфична фискална мрежа за събиране на църковните данъци и на данъка джизие, към която може да се прикачи и това *макту*; обвързаността на малките етно-религиозни групи с колективна отговорност, което предоставя по-сигурни гаранции за изпълнението на търговските функции от „подвижните“ съставки на тези „малцинства“. Възможността в рамките на статуса *zimma* да се създават автономни съдебни органи позволява там, където реално съществуват, те да поемат някои нотариални и арбитражни функции.

“Изборът“ да бъдат обект на търговски преференции пада върху османските „търговски малцинства“ вероятно и поради натрупаните традиции и умения в тези малки етногрупи, които, подобно на фамилиите, осигуряват среда за обучение в труда в родствената група – основен метод на професионално обучение в доиндустриалното общество¹⁷⁴, който е много важен в Османската империя поради закъснялото развитие на модерното образование там. Всяка такава мрежа може да играе ролята и на професионална търговска школа при липса на формално образование, което ги превръща във водещи търговци в региона. Но освен това мрежата на съответната етнодиаспора извън османските граници включва центрове, в които младежи от дадена общност от империята могат да отидат да получат добро за времето си образование в собствени училища или в чуждестранни¹⁷⁵. Такъв ход на мисли се подсказва от самото ангажиране на представители на „малцинствата“ в дипломатията, преводачеството, които изискват определена квалификация (гърците като османски драгомани, фанариотите като губернатори, армен-

¹⁷² Symposium L'epoque phanariot. 21–25 octobre 1970. Institut for Balkan Studies. Thessaloniki, 1974.

¹⁷³ Иванов, Н. Система милетов в арабских странах XVI–XVII в. – Восток, 1992, № 6, с. 31; Braude, B. Foundation Myths of the Millet System. – In: Christians and Jews in the Ottoman... Vol. 1.

¹⁷⁴ Гелнър, Ър. Нации и национализъм. С., 1999, 36–55.

¹⁷⁵ Mc Neill, W. H. Цит. съч., с. 127; Бродель, Ф. Цит. съч., 406–407.

Albanians) were among the most active merchants in a wide area of Central and Eastern Europe as well as in the Ottoman Empire, where they traded as immigrant developers.¹⁸³ On a certain stage, of course, Balkan merchants inevitably became imposed rivals of local merchants' classes.

By the way, something similar happened in Bulgaria itself. Merchant class was born in "ethno-commercial minorities" – the Armenians, the Jewish, the Dubrovnikans. A little later Greek "merchant minority" became active. It contained a Slavonic component as well. The latter worked quite long under a Greek flag, as it was a guarantee for integrating in a network that enjoyed privileges out of the Ottoman empire, i.e. what P. Mihneva calls a general trading process.¹⁸⁴ However, when "students" got on their feet, what occurred was confrontation between Greeks and Bulgarians inside the Empire, first of all. Besides Bulgarian merchants did not appeal to Ottoman authorities for being recognized as a sort of "merchant nation" – this was just irrelevant, as the Ottoman state did not really create or legalize such "merchant nations".¹⁸⁵

I might have missed some other identities, much stronger ones that used to cross the borders of the states. According to some authors, just as there was kind of trans-national language "Lingua Franca" in Levanta, there were merchants or sailors whose identity was transnational in many ways; there were identities based on functions, on what a person does for a living. Had we order them devotion to the state, they would have been renegades. However, they did not always identify themselves with a state, a nation, even a religion.¹⁸⁶ On the other hand, the Armenians, the Jewish, the Greeks, who were the main mediators in that cosmopolitan world, were not mixed linguistically, ethnically or religiously. They were the components of a cosmopolitan and commerce-oriented "Levantine" subculture, within which they had relatively autonomous communities. Each community lived as a separate nation, and each member of the community – with his servants, families, market staked claim, zones of influence, networks and connections – everything that was under permanent supervision and the domination of a strong elite group which did not yield its leadership and, thus, the traditions that kept its power.¹⁸⁷ In the Empire and in South-East Europe even enjoying privileges mentioned above was frequently bound with the membership in a certain organization, based on an ethnic principle. For this exactly reason the Greeks, the Armenians, the Jewish were implicitly granted, or had to be granted privileges.¹⁸⁸ And the merchants were among the first to express the modern nationalism.

¹⁸³ *Magocsi, P. R.* Historical Atlas of East Central Europe. Seattle – London, 1993, p. 34.

¹⁸⁴ *Михнева, П.* Op. cit.

¹⁸⁵ *Barsoumian, H.* Op. cit., p. 171.

¹⁸⁶ *Brummett, P.* The Ottomans as a World Power: What we don't know about ottoman sea power. – In: *The Ottomans and the Sea.* Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol 20 (81) n.s., 1–2001, p. 8.

¹⁸⁷ *Маркова, И.* Op. cit., с. 118; *Goffman, D.* Izmir and the Levantine world, 1550–1650. Seattle – London, 1990, 77–78; *Braudel, F.* Op. cit., p. 141.

¹⁸⁸ *Бур-Марковска, М.* Българи от Чипровци..., с. 16; *Ferrier, R.* Op. cit., p. 40; *Панова, Сн.* Български търговски компании..., с. 108. The exemption of the foreigners from local judicial jurisdiction and recognition of their right to live by their own laws was a common Middle Age principle that easily fits the legal system, which is dominated by the principle of the personality of the laws (*Panaite, V.* Trade..., p. 268), the laws were applied not territorial but on the base of origin, nationality, religion, etc. – *Law in the Middle East.* Ed. M. Khadduri, H. Liebesny. Washington, 1955, p. 309, 320.

ците като част от дипломатическите екипи на източно- и средноевропейските партньори на османците, евреите и арменците като банкери на османския елит, а всички „малцинства“ – посредници на западноевропейците).

Така стигаме до търговската експертност на „малцинствата“ – за които и да е по света, както и за османските такива, неизменно се изтъква, че знаят езици, познават опасните пътища, вещи са за особеностите на стоката и пазара, както и за мерките и валутите, имат капитали, подготвени са дори за „далавера“ (да заобиколят митницата или да прехвърлят стоката на братовчедата отсреща, който обаче е тамошен поданик, и така да избегнат плащане на някои мита и такси или поне дългия престой в карантинната станция и пр., и пр.) Ще да са действали и „законите“ на малцинствата – те се сплотяват за самозащита, за взаимопомощ поради това, че иноземният търговец винаги е неправ и затова предателството е особено тежко за него, заради усещането, че го преследват, което впрочем го освобождава от скрупули – търговците се сблъскват с корупция и имат свой „закон на средата“ (подобно на престъпниците)¹⁷⁶. Впрочем същите фактори засилват смятаната от някои автори за типична за милетите в империята привързаност към традицията, консервативност, средновековна закостенялост – спирачка пред превръщането им в модерни търговци¹⁷⁷.

И все пак „търговската експертност“ е трудно доказуема както от гледна точка на някаква качествено предпоставяне, така и от гледна точка на съществуването на османски предпочитания да отличават една или друга общност. Изказани са различни виждания за подобна връзка¹⁷⁸. Ще се съглася със С. Фарохи, че до XVIII в. едва ли има легални актове на османската държава, които да създават подобно разделение, едва ли за империята има търговски дейности, запазени за определени етноси в чисто стопански план¹⁷⁹. Османската „търговска политика“ към собствените поданици е съобразена с търговските им потенциали – притежаване на капитали, експертност, наличие на професионална мрежа за осъществяване на търговски контакти на огромна територия вътре и вън от империята.

Но изброените критерии имат най-директно отношение към културните (етно-религиозна) традиции, на които са носители отделни групи поданици. Второстепенните по същество етно-религиозни различия, сплотяващи хората в една група и сепариращи ги от околните, се превръщат във водещ индикатор за разпознаването на отделните търговски групи, които в османски условия се появяват именно в одеянията на „търговски малцинства“. Опаковката има своето значение. Тя е маркерът, който сочи наличието на

¹⁷⁶ *Галустиян, Д.* Армяно-польские связи в XVI–XVII в. – Във: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII вв. М., 1979, с. 17, 22–24; *Барановский, Б.* Цит. съч., 252–255; *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 140, 153.

¹⁷⁷ *Мутев, Пл.* Търговията в българските земи...; *Ferrier, R.* The Armenians and the East India Company in Persia in the 17th and Early 18th c. – The Economic Histor Review. Vol. 26, 1, February, 1973, p. 56; *Rozen, M.* Contest and Rivalry..., p. 318.

¹⁷⁸ *Mc Neill, W. H.* Цит. съч., с. 127; *Faroghi, S.* Migration in to 18th c. „Greater Istanbul“ as Reflection in the Kadi Registers of Eyüp. – *Turcica*, Vol. 30, 1998.

¹⁷⁹ *Farohi, S.* Migration...

It seems that Ottoman “choice” of an object of protections as a “moving” merchant did not depend, generally or crucially, on affiliation to an ethno-religious community or a “minority”, but on affiliation to a small class-professional community – *bazergân* or *tüccar*. The Ottoman Empire favored merchants-Ottoman subjects, who did not only completed important tasks in supplying goods, but were also a source of great state income.¹⁸⁹ Foreigners or own subjects, who were not an object of local restrictions, but limited themselves through their own preferences, were, by definition, separated as “merchant minorities” and, at the same time, were united, which made them skillful merchants and a convenient object of protection or control. One of the main definitions of a merchant in Rumeli – an Ottoman subject or a foreigner, a Muslim or a representative of “merchant minorities”, *askeri* or *reaya* – originates from his expert, professional characteristics. In central Rumeli this, actually, meant that merchants were mediators and they themselves relied on a network of mediators that ensured connections with small manufacturers, small local consumers as well as with a wider international network. It was this network of mediators that was provided by the diaspora.

¹⁸⁹ *Inalcik, H.* Sephardic Jews in the Ottoman Empire. – In: *From Empire to Republic: essays on Ottoman and Turkish social history.* Istanbul, 1995, p. 108; *Подградская, Е.* Экономические связи..., с. 117.

благоприятни традиции в общността, осигуряващи експертност=обучение в труд в родовоетническа група, а също и капитали. Това, че те са гърци, арменци, евреи, реално означава, че в османската държава и извън нея те имат диаспора=мрежа, която се оказва твърде подобна на търговска мрежа. Като факт на общественото съзнание членението по етнически признак се превръща в начин за установяване на социалната ценност на един човек¹⁸⁰. Натрапва се повтарящо се асоцииране на представители на отделни етно-културни малцинства с определени професии в империята. Така според немалко автори става факт етническите основи на част от икономическата активност в империята, което се изразява в появата на гилдии, базирани върху етно-религиозната принадлежност¹⁸¹.

Етнобелезите, разграничаващи „търговските малцинства“, се просмукват на терминологично ниво в османската управленска практика и множество документални примери поне от XVII в. насетне го доказват. Както впрочем го доказват разнообразни исторически свидетелства от страните от Европейския югоизток. Там балканци се явяват истински чужденци и ползват различни социални, политически и търговски привилегии¹⁸². Факторите за получаването на привилегии в чужбина трудно могат да се изредят изчерпателно: това, че чужденците (балканци в европейски държави) не са обект на местни ограничения и не ги засягат вътрешни мита или са освободени от такива при транзитен превоз на стоки, за които може само да се обяви, че се карат към Турция; слабото местно търговско съсловие и т.нар. второ издание на крепостното право, които поставят пришълците в по-благоприятно положение за търговска дейност, особено с целенасочено предоставяните им от правителствата привилегии за заселване и пр. Именно затова от средата на XVII до XIX в. италианци, евреи, саксонци, гърци – османски поданици (последните фактически са и арменци, власи, славяни, албанци) са сред най-активните търговски елементи в един широк ареал на Средна и Източна Европа, а също и в Османската империя, където търгуват като *immigrant developers*¹⁸³. Разбира се, на определен етап балканските търговци неизбежно се превръщат в натрапен конкурент на местните търговски съсловия.

Впрочем нещо подобно се случва в самата България. Търговското съсловие се заражда сред „етнотърговските малцинства“ – арменци, евреи, дубровничани. Малко по-късно тук се активизира гръцкото „търговско малцинство“, което включва и славянски елемент, изявяващ се твърде дълго под гръцки флаг, защото това му гарантира интергиране в мрежата, ползването на привилегиите зад границите на Османската империя, т.е. това, което Р. Михнева нарича общ процес на търговия¹⁸⁴. Когато обаче „учениците“ си

¹⁸⁰ Фрейденберг, М. Цит. съч., с. 23.

¹⁸¹ Бенбаса, Е., А. Родриг. Цит. съч., с. 133.

¹⁸² Маслев, Ст. Цит. съч., 76–77; Телбизов, К. Цит. съч.; Бур-Марковска, М. Българи от Чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в. – ИПр, 1997, № 2, с. 16; Ferrier, R. Цит. съч., с. 40.

¹⁸³ Magocsi, P. R. Historical Atlas of East Central Europe. Seattle – London, 1993, p. 34.

¹⁸⁴ Михнева, Р. Цит. съч.

стъпват на краката, се стига до изостреното противопоставяне най-напред вътре в империята между гърци и българи. Но българските търговци не апелират към османската власт, за да бъдат признати за нещо като „търговска нация“ – това просто не е релевантно, доколкото османската държава наистина не създава и не легализира подобни „търговски нации“¹⁸⁵.

Може би пропускам други идентичности, които са по-силни и пресичат държавните граници. Според някои автори както има своеобразен транснационален език *lingua franca* в Леванта, така има търговци, моряци, чиято идентичност в много отношения е транснационална; има идентичности, базирани на функции – на това, какво човек прави, за да си осигури прехраната. Ако задължително им предписваме преданост към държавата, тези мъже са ренегати. Но те невинаги се отъждествяват с една държава, с една нация, дори с една религия¹⁸⁶. От друга страна обаче, арменци, евреи, гърци, които са основните посредници в този космополитен свят, лингвистично, етнически, религиозно не са смесени. От тях се слобява космополитна и търговски ориентирана „левантийска“ субкултура, но вътре в нея те имат сравнително автономни общности. Всяка общност живее като отделна нация, а всеки неин член – със своите слуги, семейство, пазарен периметър, зони на влияние, мрежи от връзки – всичко това, се намира под постоянния надзор и под господството на здрава елитна група, която не отстъпва лидерството си, а с него и традициите, които го крепят¹⁸⁷. Дори ползването на споменатите привилегии в империята и в Югоизточна Европа често се обвързва с членство в определена организация, базирана на етнически прицип. Именно затова носителите на привилегии са подразбиращо се или задължително, да речем, гърци, арменци, евреи. И търговците са сред първите, които демонстрират модерен национализъм.

Като че ли най-общото и решаващото за османския „избор“ кой да е обект на протекции като пътуващ търговец не е толкова принадлежността към някаква етно-религиозна общност или „малцинство“, а това, че са част от една малка съсловно-професионална общност – *базаргян* или *туджар*. Османската империя гледа благосклонно на търговците – турски поданици, които не само осъществяват важни задачи по снабдяването със стоки, но са източник на големи държавни приходи¹⁸⁸. Чужденците или собствените поданици, които не са обект на местните ограничения,

¹⁸⁵ Barsoumian, H. Цит. съч., с. 171.

¹⁸⁶ Brummett, P. The Ottomans as a World Power: What we don't know about ottoman sea power. – In: The Ottomans and the Sea. Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol 20 (81) n.s., 1–2001, p. 8.

¹⁸⁷ Маркова, И. Цит. съч., с. 118; Goffman, D. Izmir and the Levantine world, 1550–1650. Seattle – London, 1990, 77–78; Бродель, Ф. Цит. съч., с. 141.

¹⁸⁸ Бур-Марковска, М. Българи от Чипровци..., с. 16 ; Ferrier, R. Цит. съч., с. 40; Панова, Сн. Български търговски компании..., с. 108. Освобождането на чужденците от локална правна юрисдикция и признаване на права да живеят по собствени закони е общосредновековен принцип, който лесно пасва на правната система, която е доминирана от принципа на „the personality of the laws“ (Panaitie, V. Trade..., p. 268), законите се прилагат не териториално, а на база произход, националност, религия и пр. – Law in the Middle East. Ed. M. Khadduri, H. Liebesny. Washington, 1955, p. 309, 320.

но сами са ограничени от своите предпочитания, по дефиниция се сепарират като „малцинствени търговци“ и същевременно са сплотени, което ги прави и умели в търговията, и удобен обект за покровителстване или контрол¹⁸⁹. Една от главните дефиниции на търговеца в Румелия – османски поданик или чужденец, мюсюлманин или представител на „търговските малцинства“, *аскери* или раи – произхожда от експертните, професионалните му характеристики. А в Централна Румелия това на практика означава, че търговецът е посредник и сам се опира на мрежа от посредници, отвеждащи го до дребните производители, до дребния местен потребител, но и до широка международна мрежа. А точно тази посредническа мрежа е осигурена от диаспората.

¹⁸⁹ *Inalcik, H. Sephardie Jews in the Ottoman Empire. – ВЪВ: From Empire to Republic...*, p. 108; *Подградская, Е. Экономические связи...*, с. 117.